

Alan Watson Foundation

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ЗАКОНОПРАВИЛО СВЕТОГА САВЕ
И ПРАВНИ ТРАНСПЛАНТИ

ПЕТАР ЗОРИЋ

Овај рад се може преузети са интернет странице
Фондације Алан Вотсон – www.alanwatson.org

Univerzitet u Beogradu

PRAVNI FAKULTET

САДРЖАЈ

УМЕСТО УВОДА	2
САВА НЕМАЊИЋ И СТИЦАЊЕ АУТОКЕФАЛНОСТИ СРПСКЕ ЦРКВЕ	4
НОМОКАНОНИ КОЈИ СУ ПРЕТХОДИЛИ САВИНОМ ЗАКОНОПРАВИЛУ	14
ПРЕПИСИ САВИНОГ ЗАКОНОПРАВИЛА	16
КАСНИЈИ УТИЦАЈИ ЗАКОНОПРАВИЛА	19
САВА ЈЕ ТВОРАЦ!	22
НАЗИВ САВИНОГ ДЕЛА	26
САДРЖАЈ ЗАКОНОПРАВИЛА	28
СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ ЗАКОНОПРАВИЛА	35
О ТЕОРИЈИ СИМФОНИЈЕ	38
ЗАКЉУЧАК	41
SUMMARY	46
RESÜMEE	47
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	49

УМЕСТО УВОДА

Који се народ може још похвалити таквим богатством које је Србима подарио Св. Сава – Сава дипломата, просветитељ, духовник, учени и поштовани монах, црквени великодостојник, обдарени канониста, плодотворни писац и, надасве, светац, који се, захваљујући својим великим делима, преселио у вечност и у трајно памћење свог, али и других народа. Ако је тачно да један народ траје онолико колико сеже његово памћење, онда је Св. Сава најупечатљивији сведок наше прошлости, али и неумитни гарант наше будућности. Символика је више него очигледна. Све што је Св. Сава за живота творио и створио и због чега је заслужио „оноземалско царство“, радио је за свој и у име свог народа. За његово дело, Свевршњи га је на небу наградио, а његов народ на земљи – вечним сећањем и захвалношћу на свему што му је подарио.

* * *

Томови и томови књига, чини се, неби били довољни да се испише и опише Савино дело, као и Савин животопис, или, како се у његово време то називало, житије. Ипак, догодило се да је Савино највеће дело остало готово заборављено, сем, у ретким круговима научних посленика који су се предано и истрајно бавили његовом законодавном делатношћу. Реч је о Савином Номоканону, или, тачније, Законоправилу, које је нашој јавности данас, нажалост, недовољно познато. У школским уџбеницима овај рад се нигде и не помиње, а наша интелектуална елита рећи ће чак да је наш најстарији законик – Душанов законик. Сем ретких научника, као што смо већ нагласили, Савино Законоправило помиње се још само на Правном факултету (или, правним факултетима), али недовољно, и у мери колико оно то заслужује. Бићу нескроман, али и искрен, ако нагласим да је ово био један од мотива, да овако значајној теми покушам и сам да дам свој скромни допринос.

У току свог рада, пошао сам од општих историографских издања, како бих најпре одсликао време у коме је св. Сава живео и стварао. Користио сам вишетомну едицију о историји српског народа,¹ Историју Срба од Владимира Ћоровића,² студије Милоша Благојевића о Србији у доба Немањића³ и Симе Ћирковића о Србима у средњем веку,⁴ затим, студије Георгија Острогорског о историји Византије и њеним односима према Словенима⁵ и низ других посебних издања која се баве појединим периодима или питањима од значаја за ову тему. Фокусирајући своју пажњу на правну проблематику, користио сам самосталне радове аутора (стара издања, из 19. и прве половине 20. и новија издања из друге половине 20. века) који су се бавили Савиним Законоправилу, каснијим преписима његовог зборника и законским актима који су се ослањали на Савино дело. Користио сам, такође, велики број радова са међународних научних

¹ Група аутора, *Историја српског народа*, књ. 1-10, СКЗ, Београд, 1994.

² Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд, 1989.

³ Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића, Од кнежевине до царства: 1168-1371. године*, Београд, 1989.

⁴ Сима Ћирковић, *Срби у средњем веку*, ИДЕА, Београд, 2005.

⁵ Георгије Острогорски, *Византија и Словени*, Просвета, Београд, 1969.
Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Просвета, Београд, 1969.

скупова о св. Сави и његовом делу, као и посебна издања Савиних сабраних списа и Житија светаца од Теодосија, које је приредио Димитрије Богдановић. Библиографију ових радова навео сам на крају рада, тако да их, овом приликом небих посебно коментарисао. Био бих некоректан, ако бих прећутао чињеницу да су ми велику помоћ пружили радови највећег познаваоца Савиног дела и нашег савременика, Миодрага Петровића који је, осим великог броја ауторских текстова, урадио и објавио превод Законоправила (репринт издање), односно, његовог Иловичког преписа, који је комбиновао са појединим деловима из Рашког, Морачког и Сарајевског рукописа. Имао сам срећу да ово капитално издање које, додуше, не обухвата целокупан текст Законоправила⁶ (колико ми је познато, аутор наставља рад на овом послу) користим у свом раду и, надам се, да је овај текст због тога добио на квалитету.

Садржај свог рада структурирао сам у неколико тематских целина, односно поглавља. У првом сам желео да одсликам време и прилике у Србији у којима је Сава Немањић живео и делао, какви су били његови планови по питању државно-правног статуса његове државе и њене цркве и шта је по том питању Сава урадио. Посебно ме је занимала духовна сфера Савине делатности, коју је крунисао обезбедивши српској цркви статус аутокефалне (самосталне) архиепископије и подаривши јој чврст правни темељ (зборник закона – Законоправило), да се по њему влада и управља собом и својим верницима. У осталим поглављима говорим о номоканонима (зборницима црквеног и грађанског права) који су у Византији постојали пре Саве и који су му послужили као грађа за писање његовог рукописа. Посебну пажњу посветио сам преписима Савиног Законоправила, будући да његов оригинал (аутограф) није сачуван, и каснијим утицајима Законоправила на номоканоне настале у Бугарској, Русији, Румунији и, наравно, утицајима на будуће законодавство у средњовековној и нововековној Србији. Једно од поглавља бави се питањима Савиног ауторства које је, нажалост, и дан данас присутно у литератури; покушао сам да полемишем и око назива Савиног дела, опредељујући се дефинитивно за Петровићево тумачење – да је Законоправило (а не Крмчија) право име за ово дело, изведено од грчког назива Номоканон. Уз поглавља о социјалним аспектима Законоправила и Савином опредељењу за теорију симфоније, по којој је замишљао да уреди односе између духовне и световне власти у Србији, посебно поглавље посветио сам сажетом представљању садржаја (по главама) Законоправила, из кога се може уочити из којих је извора Сава трансплантовано византијско право у правни систем средњовековне Србије.

У самом раду, чију окосницу управо чини трансплантовање византијског права у правни систем средњовековне Србије (по принципу пресађивања правног система даваоца у правни систем домаћина), нисам се посебно бавио самом теоријом правних транспланата (*Legal transplants*), коју је утемељио професор Вотсон, једноставно, из разлога што је о њој до сада већ било доста речи. Оно што сам желио, то је да прикажем Законоправило као трансплантовани правни зборник из византијског правног система. Такође се нисам бавио ни посебном анализом транспланата и евентуалних нетранспланата у Савином Законоправилу јер је таква анализа, у овом случају, непотребна. Сава није правио кодификацију у којој је укрштао српско обичајно право са римско-

⁶ У сарадњи са Љиљаном Штавланин-Ђорђевић, Миодраг Петровић је објавио превод првих 47 глава, од укупно 64. (Миодраг М.Петровић, *Законоправило светога Саве*, Београд, 2005.)

византијским. Све главе су преузете из грчких извора, али не дословно, оне су допуњене, модификоване и прилагођене потребама српске средњовековне државе и њене цркве. Важно је већ на почетку нагласити да је Законоправило један нов номаканон, а не како се раније тумачило, препис руског предлошка, проширена кодификација Аристина и Зонаре, или компилација више ранијих грчких и словенских правних зборника. Оно је коришћено и у наредним вековима, у облику преписаних рукописа не само у Србији, већ и другим источнословенским земљама (Бугарској, Румунији, Русији...) Оно се и данас користи у српској цркви, у православним храмовима, као највиши кодекс црквених правила неопходних у исповедању вере, односно, у литургијским службама и богослужбеној делатности.

САВА НЕМАЊИЋ И СТИЦАЊЕ АУТОКЕФАЛНОСТИ СРПСКЕ ЦРКВЕ

Иако историја српске средњовековне државе не почиње са Стефаном Немањом и његовим сином Растком, чињеница је да владавина родоначелника ове славне династије и његових непосредних наследника представља прекретницу у развоју српске државности. Под снажним утицајем Византије, са првим Немањићима отпочиње двестогодишњи период најзрелијег политичког, економског и културног развоја српске државе, која ће свој пуни процват досегнути средином 14. века, за време владавине претпоследњег Немањића. Наследивши од својих предака државу која је деценијама сигурно корачала ка врхунцу политичке и војне моћи, цар Стефан Душан ће је у време своје владавине (1331-1355. године) учинити и најјачом силом на Балкану.

Док се немањићко доба идентификује са периодом највећег успона српске средњовековне државе, у исто време Византијско царство пролази кроз фазу озбиљне декаденције. Период од првог пада Цариграда 1204. и комадања Византије у Четвртог крсташком рату, до коначног освајања престонице источноримских царева од стране Турака Османлија 1453. године, обележио је двоиповековно растакање државе чије ће цивилизацијско наслеђе увелико прерасти своје изворе и биће трајно уткано у све поре друштвено-политичког, културног и духовног живота земаља „Византијског комонвелта“.

Нераскидиву везу са својим словенским окружењем Византија ће у 9. веку успоставити захваљујући управо хришћанству. Почев од солунске браће, Тирила и Методија, чија је мисионарска делатност наишла на плодно тле међу паганским племенима не само Балкана, већ и централне Европе (у Моравској кнежевини), преко институција православне цркве и њених великодостојника, византијско црквено наслеђе продире дубоко у корене српске писмености,⁷ духовне и материјалне културе којом се држава Немањића могла похвалити као ретко која држава тога времена у Европи.

⁷ Најстарији споменици српске, па и словенске писмености нису сачувани. Први сачувани рукописи и натписи потичу из 10. и 11. века. Они су писани на пергаменту или клесани у камену. Рукописи углавном представљају црквене, богослужбене књиге и списе, попут проповеди, јеванђеља, псалтира и молитвеника. Међу раним српским средњовековним рукописима свакако је најпознатије *Мирослављево јеванђеље* с краја 12. века, украшено иницијалима, вињетама и минијатурама.

У време када почиње наша прича, са доласком Стефана Немање на власт (1166. године), Србија је признавала политички суверенитет свог моћног суседа на Истоку, док је њена црква, преко Охридске архиепископије, била под духовном јурисдикцијом Васељенске патријаршије у Цариграду. Наметнувши се силом осталој браћи као велики жупан у земљи, Стефан Немања је својом снажном личношћу, великом храброшћу, политичком мудрошћу и владарским прагматизмом, испуњеним војничким походима углавном против Византије, дипломатским акцијама и духовним подвизима, ударио темеље српској средњовековној држави, проширио њене границе и припремио терен својим наследницима да је одлучно поведу путем политичке независности и црквене самосталности.

Захваљујући богатој ктиторској делатности за живота,⁸ као и чудима која су, према причању Немањиних биографа, почела да се дешавају после његове смрти,⁹ у Србији је врло брзо успостављен Немањин хришћански, православни култ.¹⁰ Његовом канонизацијом (1206. године), будући српски владари су стекли и божанско, светитељско порекло своје власти, а држава и народ, према чврстом веровању, добили свог "заступника пред богом" који ће их штитити и избављати из невоља. Позивање на светородно порекло династије Немањића у историји српске средњовековне државе имало је велики политички, државотворни и духовни значај. Светитељски култ Стефана Немање – као св. Симеона, одиграо је, посебно у нестабилним временима по српски народ, ујединитељску и помирителјску улогу. Подсетимо се само, у историји једног несумњиво вредног догађаја, када је у жестокој борби око поделе Немањиног

⁸ Одрекавши се власти у корист сина Стефана 1196. године, Стефан Немања се опростио од световног живота и замонашио, добивши име Симеон. Остатак живота посветио је духовној делатности, обдаривању својих ранијих задужбина, али и градњи једне нове, ван граница српске државе. Своју највећу задужбину у Србији, манастир Студеницу, Немања је сазидао још за своје владавине и у њој је отпочео монашки живот. Даља судбина водила га је на Свету Гору, стециште православног монаштва на полуострву Атос, у Грчкој.

Заједно са Савом, Симеон је на Светој Гори обновио стари запустели грчки манастир Хиландар и претворио га, уз сагласност византијског цара, у српски манастир, по угледу на светогорске манастире других народа. Хиландар ће временом постати једно од најзначајнијих стецишта српског монаштва, градитељ и чувар српске културе и писмености.

⁹ Умро је у Хиландару 13. фебруара 1199. године, у присуству сина Саве и других монаха.

¹⁰ Описујући Савину неизрициву бол за изгубљеним оцем, његов биограф Теодосије, између осталог, пише: „... *И једне од тих ноћи јави му се преподобни Симеон чудесно, ходећи са некима светлим, преславно украшен неисказаним лепотама, и са пресветлим венцем светлијем од сунца и рече: „Више не тугуј и не жалости се због мене, сине вазљубљени, него се радуј и весели, јер ево по молби твојој јавио ти је Бог о мени, родитељу твојем. И овом славом коју на мени пресветлу видиш обогати ме сведобри пребогати Бог. И сада се радујем надом да ћу примити вечна добра и истинско и неотуђиво са Христом царство, и оно о чему си ми за живота говорио... Благословен си ти од Бога, јер ми постаде посредник вечнога блаженства и бесконачнога овога живота. А и твој труд за мене, подвизавање и молитве твоје и милостиње, узиђоше на памет пред Бога, и зато те очекују спремљена ти добра са мнош. Али ћеш се прво апостолском благошћу и влашћу од Бога на земљи обогатити, да везујеш и разрешујеш кривице људских сагрешења, и своје отачаство светитељством напасавши, просветливши и научивши, вером и правдом и покајањем ка Христу привешћеш људе своје, и светим местима која телом походи Господ Исус Христос поклонићеш се (...) и сва законоположења Христова која су на здању апостола у отачаству ти испунивши доћи ћеш к нама, и тада ћеш се због мене, и због многих, још већих дарова удостојити. Украшен двоструким венцима испосништва и учитељства, и удостојивши се заједно бесмртнога блаженства, наслађујући се још јасније и још чистије правим гледањем пресветле и једносушне и неразделјиве Тројице, и зборујући са свима светима, бићемо у бесконачни век векова!“* (Теодосије, *Житија*, приредио Димитрије Богдановић, СКЗ, Београд, 1988, стр. 147-148.)

политичког наслеђа, његов најмлађи син, Сава Немањић над очевим моштима помирио завађену браћу, Стефана и Вукана и тиме земљу извео из политичке кризе и нестабилности у коју је запала династичким борбама. Колико је свест о благородности Немањићке династије надживела њихово време говори и чењенида да су и потоњи српски владари, попут краља Вукашина, босанског краља Твртка, па и кнеза Лазара, легитимитет своје владавине тражили управо у сродству са овом династијом.

Убрзо се Немањином култу придружио и култ светог Саве. Отац и син, свети Симеон и свети Сава, постали су на тај начин вечни симболи српског народа, његове политичке и црквене самосталности, битни чиниоци његове националне и духовне свести, из које нису исчезли до најновијих времена. Савино одрицање од световне власти још за време Немањине владавине и опредељење за монашки живот, обезбедиће Србији у првим деценијама XIII столећа неопходне предуслове да, у време њеног уздицања у ранг краљевине, поведе истовремено и борбу за осамостаљење сопствене (православне) цркве. Историја нас учи да је црква, у институционалном и духовном смислу, по традицији, увек бивала у средњовековном свету ослонац и важан чинилац државног суверенитета, политичког и националног идентитета.¹¹ Одрекавши се световног живота, када је као млад властелин управљао Захумљем, Немањин најмлађи син Растко напушта своју удеону кнежевину и одлази на Свету Гору, како би се посветио монашком животу. Временом је стекао изузетан углед међу монасима на Атосу и постао значајна личност светогорског православног монаштва. Велики углед и богато духовно искуство омогући ће му да у својеврсној дипломатској борби помогне свом брату, Стефану Немањићу да се окити краљевском титулом, а Србији – да се избори за самосталност (аутокефалност) своје цркве.

Савина биографија са почетка XIII столећа открива нам и следеће податке: "Негде између пада Цариграда 13. априла 1204. и уласка маркиза Бонафиција Монфератског у Солун, Сава у истоименом граду од Солунског митрополита добија *архимандритско*¹² звање"¹³. Две године касније (1206.), по доношењу Симеонових моштију у Студеницу, Сава постаје игуман тога манастира и као његов старешина, својеволјно уноси у *Студенички типик*¹⁴ одредбе о (слободном) статусу манастира (глава 12.)¹⁵ и о постављању његовог

¹¹ У средњем веку положај цркве био је изузетно значајан. Како су држава и црква биле тесно повезане, ни једна држава није могла рачунати на потпуну политичку независност уколико није располагала и одговарајућом црквеном, односно духовном самосталношћу. Средњовековни свет био је веома религиозан, страх од Бога био је у њему веома изражен, а његова посвећеност цркви изузетно велика. Утицај духовних институција очитовао се у свакодневном животу, како обичних људи, тако и, посебно, властеле и владара.

¹² Старешина манастира; највиши свештено – монашки чин до владике у православној цркви. (Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1988, стр. 77.)

¹³ Миодраг М. Петровић, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, Београд, 1986. стр. 22.

¹⁴ Оригинал (протограф) овог типика није сачуван, већ се користи препис из 1619. године под називом *Цироставник манастира Студенице*.

¹⁵ „Заповедам свима вама од Господа Бога Сведржитеља да овај свети манастир буде слободан од свих ту владајућих, да не буде ни под ким, него под једном прослављеном Богородицом Добротворком и молитвама преподобнога оца нашега и ктитора и онога који игуманује“. (Владимир Ћоровић, *Списи светог Саве*, САНУ, Београд-Сремски Карловци, 1928, Изводи из *Студеничког типика*, чл. 12.)

игумана (глава 13.)¹⁶ Користећи се општим расулом у коме се нашло Византијско царство након пада Цариграда у крсташке руке (1204. године) и затегнутим односима између Епирске деспотовине, на чијој се територији налазило седиште Охридске архиепископије¹⁷ и Васељенске патријаршије у Никеји, за намераване измене Сава није тражио одобрење Охридске архиепископије под чијом се јурисдикцијом налазила српска црква. Тиме је Студенички типик постао нека врста *lex specialis*-а, који је омогућио овом манастиру слободан статус („*Овде, дакле, нико да нема власти, ни епископ, нити ко други*“)¹⁸ у односу на Рашку епископију, а самим тим и Охридску архиепископију. Овим чином Студенички игуман је, као "први" или "виши",¹⁹ у тадашњој православној хијерархији у Србији уживао пуну самосталност. Сличну праксу Сава је увео и раније, при избору игумана манастира Хиландара. На Атосу се, иначе, практиковало да будући игуман иде у Константинопољ где му је цар уручивао игумански штап, као симбол његовог избора за старешину манастира. Сава је успео да избори право да се предаја игуманског штапа обавља у самом манастиру, о чему говори и 13. глава Хиландарског типика: „*А ја смерни разумех штету манастирску у злату и у коњима и у труду што долази од путовања, и умолих благоверне оне царе да не иду игумани к њима ради назнаменања, но узех од њих штап да је у манастиру место царског назнаменања.*“²⁰

Избор игумана манастира Хиландара и Студенице, који је на овај начин званично био прописан Хиландарским и Студеничким типиком, водио је ка остваривању аутономног статуса ова два манастира и представљаће, несумњиво, значајан корак ка будућој аутокефалности српске цркве. Истовремено, отпочела је и убрзана изградња манастира Жиче, за који су Немањини синови (Сава и велики жупан Стефан Немањић) планирали да постане нови центар српске духовности. Аутономна права манастира Студенице била су стављена под

¹⁶ "А овако да бива његово постављење: када приспе време свете службе, нека се облачи епископ светитељ и са свима тим игуманима и са другим часним јерејима, и да приведу онога који ће бити пастир у овом светом месту. И поставивши га пред собом епископ са свима тим игуманима да га сви виде, а ту је још и владар, и са благословом нека га облачи епископ у свете ризе по реду, као што приличи (...) И пошто уђе он ту са епископом и са игуманима, а пошто сврше свету литургију, и пошто буде положено свето јеванђеље на светој трпези, жезао пред Пресветом, и рекавши Трисвето и Тропар "Помилуј нас, Господе, помилуј нас"; други: "Господе, погледај с неба и види", и рекавши тропар и кондак Успенију свете Богородице и даје се од светитеља и од свију игумана постављеноме свето јеванђеље. И воде га пред двери. И прилази државни господин све српске земље и узима га са руку од светих двери и приводи га ка Пресветој, и узевши жезао као и од руке саме Пресвете и даје га игуману и одевши поставља га на игуманском, месту и каже му: "Достојан". И ту одмах сви у глас кажу: "Достојан". И целива га прво владар, потом епископ, потом остали часни старци по реду, и поју кондак Златоустоме, гласа 4 : "Са неба победу прими", и потом јектенија и отпуст. И потом се слави владар и потом постављени архимандрит. Ову заповест дајем вам од Господа Бога и Спаса нашега Исуса Христа и од пресвете Владичице наше Госпође Богородице Добротворке, да не буде игуман овде постављен по некоме наговору или по давању награде, а да не буде достојан. И опет: да се не избаци постављени овде, осим ако не буде имао неку велику кривицу и укоре и пред свима и да се не може исправити или да се због тога не може покајати". (Исто, чл. 13.)

¹⁷ Охридска архиепископија је позната још и под називом Јустинијана прима, обзиром да ју је цар Јустинијан основао преотевши ту територију од варвара, као и под називом Бугарска, пошто ју је цар Василије II повратио од Бугара. Те називе користи и Хоматијан у своме писму Сави.

¹⁸ В. Ћоровић, *Списи светог Саве*, Изводи из Студеничког типика, чл. 13, стр. 79.

¹⁹ М. Петровић, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, стр. 36.

²⁰ Д. Богдановић *Свети Сава: Сабрани списи*, Просвета-СКЗ, Београд, 1986. (Преузето са интернет-сајта)

заштиту великог жупана, који је био његов чувар и осветитељ (са задатком да заштити манастир превасходно од претензија Охридске архиепископије), али ни он није смео да крши манастирску самосталност. Због тога се Студенички типик често назива и првим уставом српске цркве, или *Образником*, што је и исписано на почетку сачуваног преписа: „Управо овога ради заповедамо владару све српске земље да, долазећи, поставља свога архимандрита, тога постављајући уместо себе господина и ктитора да буде осветитељ и чувар овог светог манастира, и просто да кажем, чини да бди над овим светим местом.“²¹

Поред наведеног, привлачи пажњу и чињеница да се у уводу Студеничког типика налази исписано Житије светог Симеона, где Сава свог оца назива краљем и самодржцем. („...би почаствован од благоверног и христољубивог краља, блаженог оца нашег и ктитора господина Симеона.“ (...) „Бог постави овога самодржавнога господина да царује свом српском земљом.“)²² Очито је да су сам чин канонизације великог жупана Стефана Немање и Студенички типик требали да буду први кораци ка стицању црквене самосталности у Србији и уздизању српског владара на краљевски трон, што ће се и догодити десетак година касније.

Борбу за стицање независности српске цркве Сава је отпочињао у веома тешким и неизвесним временима за своју државу. Наиме, почетком XIII века Србија се нашла у новом геополитичком окружењу. Заузимање Цариграда од стране крсташа 1204. године и пад Византијског царства, донеће јој нова искушења, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану. Комадање Византије²³ створило је Србији нове суседе (попут Епирске деспотовине на југу), али и велику опасност од старих суседа, Мађарске краљевине на северним и Бугарске на источним и југоисточним границама, које су показивале отворене намере да се мешају у унутрашње прилике у Србији и да утичу на њену спољнополитичку оријентацију. У том бурном времену, пуном великих политичких превирања на Балканском полуострву, у коме су поједине државе нестајале, а друге настајале, ратови се нису могли избећи. Искористивши сукобе у Бугарској и између Бугарске и Латинског царства, Стефан Немањић је 1208. године проширио државу коју му је отац оставио у наслеђе. Освојио је градове и области око Ниша, Врања, Липљана, Призрена, Биничке Мораве, успоставивши тако јужну границу Србије на Шар-планини. Водио је ратове против Бугарског и Латинског царства и епирског деспота, док је дипломатском мудрошћу успео да осујети планирани напад Мађарске краљевине са севера и тиме, бар за извесно време, својој држави обезбеди мир на северу и истоку.

Пошто се ослободио притисака суседних држава, у спољној политици Стефан Немањић се постепено окреће Западу,²⁴ успостављајући пријатељске

²¹ В. Ћоровић, *Списи светог Саве*, Изводи из *Студеничког типика*, стр. 78-79.

²² Свети Сава, *Живот светог Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, 151; прев. Л. Мирковић, 109.

²³ Загосподаривши пространим деловима Византијског царства, крсташа су од освојених области образовали тзв. Латинско царство са седиштем у Цариграду, које је чинило неколико мање-више вазалних творевина: Солунска краљевина, Ахајска кнежевина и Атинско војводство, док се у Епиру одржао грчки утицај где је створена Епирска деспотовина. У западним деловима Мале Азије образована је нова византијска држава, тзв. Никејско царство, са Никејом као главним градом где је прибежиште нашао и васељенски патријарх. Пола века касније (1261. године), обновљено је Византијско царство поново са седиштем у Цариграду, али осим старих граница, оно више никада дије достигло онакву моћ и утицај какав је раније имало.

²⁴ После стварања Латинског царства, на Балкану је знатно порасла моћ Рима, чему је најбоља потврда крунисање Бугарског краља Калојана и посвећење црквеног поглавара за примаса Бугарске и целе Влахије (1204) од стране папе Иноћентија III.

односе најпре са Млетачком републиком (у то време једном од најутицајнијих сила на Балкану) и обнављајући преговоре са папом око добијања краљевске круне. Захваљујући својим утицајним везама, али и сигурнијим позицијама у односу на своје суседе, овога пута резултати нису изостали: папа Хонорије III му је 1217. године преко својих посланика (легата) упутио краљевску круну, а само крунисање за краља Србије обављено је у његовој задужбини, манастиру Жичи. Отуда су га савременици прозвали *првовенчани краљ* „свих српских земаља“, мада је у историји познато да су краљевско достојанство од раније имали и дукљански владари. Дукља је у држави Немањића представљала једну од њених области и, што је од посебног значаја, била је и *отачаство* Стефана Немање.²⁵ Ово крунисање представљало је изузетно велик политички успех и српске државе и српског владара. Са краљевском круном Стефан Немањић се у постојећој хијерархији хришћанских владара изједначио са осталим краљевима, а српској држави је у међународним оквирима и формално призната потпуна самосталност.

Улога Саве Немањића, Стефановог брата, у овом, као и догађајима који ће убрзо уследити, била је изузетно важна. Додуше, док су још вођени преговори с папом око добијања краљевске круне, Сава Немањић је напустио Србију и отишао у Свету Гору. Изгледа да се није се слагао са Стефановим превеликим ослањањем на Запад, али када је краљевска круна добијена, добри односи међу браћом поново су успостављени. Другачије се иначе не може објаснити готово изненадан Савин одлазак у Никеју, куда се упутио са јасним циљем, разрађеним планом и великим изгледима на успех.

Иако краљевина, по оновременим схватањима, Србија није могла уживати потпуну самосталност уколико такав статус не обезбеди и својој цркви. Владар оне земље чија је црквена организација, у сличној ситуацији, и даље подређена Цариградској патријаршији сматран је као „владалац ниже врсте који стоји под врховним поглаварем хришћанског православног света – византијским царем“.²⁶ У Србији су се већ увелико стекли услови за осамостаљивање њене цркве. Она је имала значајан број учених монаха, уређен манастирски живот, устаљену црквену хијерархију, тако да је њена аутокефалност, на неки начин, била само питање времена. Треба нагласити да је *Сави било изузетно важно да поглавар српске цркве архиепископски чин добије од Цариградског патријарха, а не од папе*. Образован у светогорском духу, он није видео папу као хришћанског поглавару у Србији. Самосталну цркву у својој држави намеравао је да организује по принципу *теорије симфоније*²⁷, а не папоцезаризма, цезаропапизма, или источног папизма. Желео је да српска црква буде независна и од Рима и од Ромејског патријарха, и знао је, наравно, да такву независност не би могао добити од папе, поготово што у католичанству од почетка нису постојале националне, самосталне цркве.

На другој страни, тадашњи Цариградски патријар Манојло Сарантену Харитопуло,²⁸ који је почео да користи за себе назив *васељенски*, имао је пуно проблема у покушају да оствари своје првенство међу хришћанским поглаварима у Византији. На територијама бившег (византијског) царства које

²⁵ Крељавски венац је од папе Гргура VII 1077. године добио дукљански кнез Михајло.

²⁶ Теодор Гарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд, 1931. стр. 233.

²⁷ Сагласје духовне и световне власти и равноправност њихове позиције. О овој теорији биће речи у посебном поглављу.

²⁸ Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства: 1168-1371*, Београд, 1989, стр. 67.

нису биле под контролом Никејског цара, црквени достојанственици су се постављали без његовог одобрења, чак и у условима његовог отвореног противљења, што је патријархов положај чинило више симболичним. Примера ради, на територији Епирске државе, Охридски архиепископ је црквене великодостојнике постављао и ван области коју је првобитно покривала његова архиепископија. Он се тада позивао на 17. канон Халкедонског сабора, који је поистовећивао црквене са државним границама.²⁹ Овај канон је у ранијем периоду, у време док је Византија била јединствена, користила и Цариградска патријаршија да би остваривала своју јурисдикцију на целокупном државном простору. Доласком у Никеју и молбом за аутокефалност српске цркве, Сава је управо признао првенство васељенском патријарху, о чему сведочи и Манојлово писмо митрополиту Навопитском и архиепископу Гордичком: *„Ви, пак, најблаженија браћо, не дозволите да ствари код вас буду слабије него што су код варваарских хришћана, од којих нам многи са свих страна скоро свакодневно долазе, једни са севера, други пак са далеког севера, па још и они одакле сунце изгрева, тражећи и добијајући праве и законите архијереје.“*³⁰

Чином стицања аутокефалности српске цркве није био задовољан архиепископ Димитрије Хоматијан, поглавар Охридске архиепископије, под чијом се духовном јурисдикцијом налазила до тада српска држава. Овим је он био лишен неколико епископија, многих верника и - позамашних прихода. Његово незадовољство се касније повећало нарочито када је архиепископ Сава почео својим људима, највероватније Србима, да замењује епископе које је поставио Хоматијан. То незадовољство, међутим, није имало већих последица за српску цркву, пошто су је прихватили васељенски патријарх и никејски цар, а по свој прилици и Теодор I Анђео, владар Епирске државе на чијој се територији налазило седиште Охридске архиепископије. Своје неслагање Хоматијан је исказао и у писмима упућеним васељенском патријарху и архиепископу српском Сави, али се, како изгледа, све на томе и завршило. У писму св. Сави, у покушају да оспори његов избор за архиепископа, охридски архиепископ се служи следећим аргументима: *„... Ако си рукоположен за архијереја, наше је да питамо: како и за коју цркву? У томе се служимо упутствима божанских и светих канона и благочастивих закона. Ако си ти, блажени, сада постао архијереј, као што се чуло на све стране, ми желимо да сазнамо где. Ако у Србији, питамо како? Ако рукоположењем најсветијег цариградског патријарха, питамо зашто? Јер, ако си постао митрополит на основу права, од старине припадљеног царевима да обнављају градове и да их од нижег степена, наиме епископског, уздижу на виши митрополитски или архиепископски, као што говоре канони 12. и 17. Халкедонског сабора и 38. канон сабора који се био састао у Трулу на царском двору, тада је требало да си ти пре тога био епископ, те да би се могао узвисити од нижега на почасније и више. Али ти нити си био епископ нити уопште имаш царску одлуку, која би потврђивала твоје рукоположење. А и где је данас царство, коме припадају и остала па и ово достојанство, пошто сада многи врше власт по областима, а нико није сачувао неокрњено царско достојанство? А пошто већ нема правог царства, то и твоје рукоположењу сасвим недостаје правна основа...“* Хоматијан опомиње српског архиепископа да њему није могло бити непознато *„као ни ма коме другом, да се Србија налази у епархији престола Бугарске“* и да

²⁹ М. Петровић, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, стр. 75-78.

³⁰ Наведено према: М. Петровић, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, стр. 79.

Србија има епископа у Расу, кога рукополаже архиепископ Бугарске (тј. Охридски): „Према томе, ти си се, противно канонима задео архијерејским достојанством, угазио си у туђу област и заборавио си се, учинивши себе, како изгледа, из безумља одговорним за преступ против одредаба божанских канона и без потребе пореметивши или, боље речено, побркавши границе добро установљене од отаца. Према томе, по псалмопевцу, ти си се обукао у њихову клетву као у хаљину...“³¹

Дошавши у Никеју, Сава се обратио с молбом цару Теодору I Ласкарису и васељенском (цариградском) патријарху Манојлу Сарантену Харитопулу да за српску државу оснују посебну архиепископију и да неког од монаха из његове пратње именују и посвете за архиепископа: „...Тешко и тужно ми је, цару, зато што ми земља нема свога архиепископа...“³² Цар и патријарх су изашли у сусрет тој молби, али су за архиепископа именовали и посветили Саву Немањића. Знајући да би избор архиепископа убудуће могао наићи на разне потешкоће, Сава је замолио још да Српска архиепископија буде проглашена аутокефалном (самосталном), чиме би епископи у српској држави добили право да из своје средине бирају и посвећују архиепископе, без тражења сагласности од византијског цара и васељенског патријарха. Цар и патријарх су и то прихватили, па је тако Српска архиепископија постала аутокефална 1219. године.³³

При повратку у Србију архиепископ Сава је најпре свратио у Свету Гору, одсео у Хиландару и посетио све светогорске манастире. Истовремено, обавио је и део неопходних припрема за организовање српске аутокефалне цркве. Поред осталог, из Хиландара је повео у Србију један број способних монаха, достојних да буду епископи или да обављају друге важне послове. Из Свете Горе свратио је у Солун, где се неко време задржао да би набавио или дао на препис црквене књиге (*књиге законске*), неопходне за рад архиепископије. Пред крај 1219. или почетком 1220. године, Сава је са пратњом стигао у Србију где је најпре посетио брата, краља Стефана. Претпоставља се да су браћа већ тада донела и неке одлуке значајне за организацију српске цркве. Потом је отишао у Студеницу, где је наставио са започетим пословима. Из Студенице је први српски архиепископ прешао у манастир Жичу, која ће постати прво седиште српске архиепископије. Уз постојеће три епископије (Рашку, Призренску и Липљанску), Сава је основао седам нових: Зетску, Хумску, Дабарску, Моравичку, Будимљанску, Хвостанску и Топличку. Тиме је Српска аутокефална црква приликом оснивања, обухватала десет, односно једанаест епископија, рачунајући и Жичку.³⁴ Епископије су располагале са знатним материјалним средствима која је приликом оснивања обезбеђивао владар, било да им је даровао влателинства или уступао посебне приходе од тргова, царина и сл. Временом су се и приходи и поседи епископија повећавали, а са ширењем српске државе пред крај XIII и у XIV веку растао је и број епископија.

³¹ Наведено према: М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, стр. 71-73.

³² Миодраг М. Петровић, *Црквенодржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима*, Зборник радова, књ. 13, Историјски институт САНУ, 1996, стр. 105.

³³ Божидар Ферјанчић наводи да у регистрима аката Цариградске патријаршије стоји 1220. година. (Божидар Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Зборник радова са Међународног научног скупа "Сава Немањић-Свети Сава историја и предање", Београд, 1979.)

³⁴ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, стр. 73.

Оснивање српске аутокефалне цркве и њених епископија померило је дотадашњу границу између католичке и православне цркве на запад, јер је западна граница тадашње српске државе излазила на Дрину, а на југозападу, прелазила Неретву. Чињеница да је већина становништва на овом простору припадала православној цркви, утицала је свакако да Српска црква оствари своју јурисдикцију до поменутих граница. У Приморју, између Цетине и Бојане, живео је и велики број католика, који су се налазили под јурисдикцијом Дубровачке и Барске надбискупије (архиепископије), са више бискупија (епископија). Српска црква и држава нису спречавале ни ометале делатност католичких бискупија међу становништвом њихове вероисповести, једино су забрањивале мисионарску делатност католичког свештенства међу православцима.³⁵

Основни задатак Српске архиепископије на челу са Савом Немањићем било је учвршћивање и продубљивање хришћанског учења у народу, у чијем су се памћењу и обичајима још задржали свежи трагови старе, паганске вере. За такво деловање били су неопходни упућени и поуздани људи, богомоље, књиге и предмети за богослужење. Сава се о свему томе старао још од времена када је био старешина Студенице, а поготово сада као архиепископ. Краљ Стефан и његов млађи брат остварили су велики подухват изградњом манастира Жиче. Савини биографи наводе да је подигао и више нових цркава, а многе старе обновио и поправио. Како је градња од тврдог материјала задавала велике, понегде и непремостиве тешкоће, наређивао је да се подижу и цркве од дрвета. Учене монахе Сава је доводио углавном из Свете Горе, највише из Хиландара, али је свештенство школовао и по домаћим манастирима, пре свих у Студеници. Још док је био њен архимандрит, он је непосредно утицао на образовање монаха и личним примером служио им као узор, нарочито захтевајући да се верски обреди врше као у Светој Гори, тј. у Хиландару.³⁶

Српско монаштво било је организовано по узору на византијско, пре свега, светогорско. За архиепископа Саву изричито се наглашава да је у српским земљама завео „сваки устав Свете Горе“, што значи да су се монаси добровољно подвргавали тешким условима живота, обавезивали се на целибат, сиромаштво и послушност. Манастири су организовани као чврсте заједнице којима је управљао игуман са широким овлашћењима, али ипак у договору са најистакнутијим монасима. Монаси су се без поговора покоравали игуману, а приватну својину нису имали. Пуноправни власник свега био је једино манастир као установа, односно формално светитељ коме је манастир посвећен. У јавним пословима манастире су заступали њихови игумани. Под много тежим условима живело је, међутим, монаштво које је припадало тзв. пустињачком монаштву, од кога се захтевала усамљеност, односно, потпуна одвојеност од спољашњег света. У изолацији, монаси (појединачно или највише по двојица-тројица) проводили су време у посту и молитвама, а често су се бавили и књижевном делатношћу. Многи већи манастири у Србији постали су и значајна културна жаришта, јер су се у њима преводиле и преписивале не само црквене већ и световне књиге, закони, одредбе и сл. Потреба за украшавањем цркава, за живописом и уметничком израдом предмета за богослужење и црквених

³⁵ Ипак, због великог броја католика у тим крајевима, делатност Зетске и Хумске епископије била је отежана. У извесној мери, то је био случај и са Дабарском, због суседства са Босном, у којој је било *јеретика*, припадника тзв. *цркве босанске*. У сукобима са католицима Зетска епископија се одржала, док је Хумска имала скромније резултате... (Исто, стр. 74.)

³⁶ Исто, стр. 74-75.

одежди, упућивала је имућније манастире и њихове осниваче да помажу и подстичу уметност и уметничко занатство, а понајвише градитељство и фреско-сликарство.

Увођење „сваког устава Свете Горе“ у српске манастире и цркве отпочели су Сава Немањић и, постепено, архиепископи после њега, образовани углавном на Светој Гори. Основа тог устава (*типика*) потиче још из времена подизања Хиландара и Карејске ћелије Савине у светогорској Кареји.³⁷ Најпре је сачињен *Карејски типик* (1199.), коме су као узор послужиле одредбе из једног ранијег грчког пустињачког типика за живот два до три монаха пустињака,³⁸ а исте године и *Хиландарски типик*, који представља превод и адаптацију уводног дела („пролога“) типика грчког манастира Богородице Евергетиде (Добротворке) у Цариграду. Са мањим изменама, Сава је Хиландарски типик прописао и манастиру Студеници 1208. године (*Студенички типик*), а како су Студеница и Хиландар имали примат међу српским манастирима, утицај њихових типика, као образаца понашања и рада у њима, био је пресудан и за остале манастире. Карејски, Хиландарски и Студенички типик Сава је сачинио из практичних разлога, али је већ у Хиландарском типик³⁹ 1199. године забележио и кратко житије св. Симеона, једног од ктитора Хиландара. Опширан опис живота св. Симеона, право ктиторско житије, Сава је написао тек после доласка у Србију (1206. године), за уводни део *Студеничког типика*.

У животу и организацији не само манастира и цркава, већ и целокупног друштва средњовековне Србије, прворазредан значај припада Савиној кодификацији византијског номоканонског права. Под именом *Номоканон* или *Крмчија светог Саве* (у нас је све присутнији назив *Законоправило*) Сава је превео и у оквиру зборника објединио државне („грађанске“) законе и црквена правила или каноне коришћене у Византији, са тумачењима чувених византијских канониста, која су и сама била својеврсни извор права. Византијске одредбе нису дословно преузете и тек само преведене на српски, већ је Сава извршио пригодан избор и коначну редакцију оних за које је сматрао да се могу примењивати у свакодневном животу српске државе и цркве. Овај зборник представљао је капиталан извор, извор првог реда и правни споменик српског средњовековног црквеног и државног права, а његове правне норме, као

³⁷ Исто, стр. 77.

³⁸ Димитрије Богдановић тврди да је Карејски типик превод са неког стандардног грчког пустињачког, скитског типика. Овај скитски устав постао је образац српском пустињачком монаштву и ван Свете Горе. Одликује се тиме што тежњу за усамљеношћу, за правим пустињаштвом, коригује удруживањем двојице или тројице монаха. По томе уставу, усамљеник се постаје не само по сопственој жељи, него и одлуком читавог манастирског сабора, пошто се процене способности кандидата за тако строг монашки подвиг. Овај се, пак, састоји у скоро непрекидном посту и молитви, мада не и у апсолутној изолацији. Сава је Карејску ћелију подигао у средишту Свете Горе одмах после подизања Хиландара, управо ради таквог духовног осамљивања. Повлачио се у ту ћелију више пута и управо је за њу написао овај типик 1199. године. (Димитрије Богдановић, *Свети Сава: Сабрани списи*, Просвета-СКЗ, Београд, 1986; Преузето са интернет-сајта.)

³⁹ Пракса коју је Сава увео при избору игумана Хиландара представља први корак ка аутономији српске цркве. На Атосу било је, иначе, правило да новоизабрани игуман иде у Константинопољ где му цар уручује игумански штап као знак признања. Сава се изборио за аутономију Хиландара тиме што његов игуман није морао да предузима овакво путовање о чему говори 13. глава Хиландарског типика: „А ја смерни разумех штету манастирску у злату и у коњима и у труду што долази од путовања, и умолих благоверне оне царе да не иду игумани к њима ради назнаменања, но узех од њих штап да је у манастиру место царског назнаменања.“ (Д. Богдановић *Свети Сава: Сабрани списи*; Преузето са интернет-сајта.)

најстарији закони у српској држави, представљаће ослонац законодавству каснијих српских владара, укључујући и Законик цара Стефана Душана (*Душанов законик*).

Сава Немањић је годинама сакупљао и преводио грчке законе како би сачинио овај зборник, без кога се једноставно није могло замислити будуће управљање српском црквом чије је осамостаљивање Сава стрпљиво планирао и очекивао. Номоканон је настао као претеча и симбол аутокефалности српске цркве, али истовремено, и њен чувар и правни утемељитељ. Имати аутокефалност цркве без номоканона, у данашње време изгледало би као имати државу без устава. Посебан значај овог зборника је у томе што је он садржао и бројне грађанско-правне норме којима су се уређивали и односи у држави. Претпоставља се да је Сава у Никеју 1219. године донео скоро готов текст, који му је послужио као један од адута за стицање аутокефалности. Касније ће Сава са својим сарадницима вероватно сачинити још неколико рукописа Законоправила, за сваку од епископија у Србији, како би оне несметано могле да обављају своју духовну делатност. Именујући епископе, Сава је међу својим ученицима бирао само „*часне мужеве који могу управљати људе по божаственом закону и по предању светих апостола,*“ а онда им предавао *законске књиге*, међу којима на првом месту, *Номоканон*.⁴⁰

НОМОКАНОНИ КОЈИ СУ ПРЕТХОДИЛИ САВИНОМ ЗАКОНОПРАВИЛУ

Номоканони су настали у Византији и представљају *зборнике црквеног и грађанског права*, или, боље рећи њихову мешавину, с обзиром да је црквено право у средњем веку регулисало и поједине области световног, нарочито у домену породичног и наследног, права. *Номос* на грчком значи *закон* уопште, а *канон*, у овом случају, *правило* које прописује црква у области вере, морала, дисциплине живљења и управе црквом у целини. У литератури налазимо податке да је први зборник канона вероватно настао после првог Васељенског сабора (у Никеји) 325. године,⁴¹ када су правилима тог сабора били придодати канони неколико месних сабора, али свакако, да је такав зборник морао настати пре Халкедонског сабора из 451. године. Око 550. године овај зборник бива прерађен од стране Јована Схоластика, који је поделио његов садржај (грађу) у педесет наслова. Негде у исто време, настаје и зборник извода из Јустинијанових новела, које се односе на црквена питања, подељен на 87 наслова (титулуса). Ова два зборника су обједињена под јединственим називом *Номоканон Јована Схоластика*. У првој половини VII века, у време патријарха Сергија (609-639. године) настаје *Канонска Синтагма* коју ће, управо у овом периоду, правник Јулијан спојити са зборником световних закона (*Collectio eceslesiastica tripartita*) чиме је настао *Номоканон у 14 грана (пре-фотијевски номоканон)*. У овај номоканон ће 883. бити унета правила Трулског и другог Никејског, као и правила месних Константинопољских сабора и великог броја

⁴⁰ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, стр. 77.

⁴¹ Овај податак наводе, поред осталих: Александар В. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, Београд, 1932; Владимир Мошин, Рецензија за рад: *Како треба издати светосавску крмчију (номоканон са тумачењима)* Сергија Троицког, Часопис Старословенског института Vol. No. 2, Загреб, 1953.

световних сабора. Иако тадашњи патријарх Фотије није оставио неки значајан печат на ову рецензију, овако допуњени номоканон биће назван по његовом имену.⁴² *Фотијев номоканон* ће 920. године одлуком Цариградског сабора постати и званичан правни акт за све хришћанске цркве.

Номоканон Јована Схоластика донекле је допунио и на словенски језик превео Методије негде између 865. и 885. године.⁴³ За време владавине кнеза Бориса-Михаила, Бугарска 870. године добија црквену самосталност, после чега ће, у циљу изградње нове цркве, у овој земљи настати бројни преписи *Методијевог номоканона*.⁴⁴ Бугарски владар, цар Симеон (893-927. године) успео је да створи моћну државу на Балкану, која ће Византији крајем IX и у првим деценијама X века задавати доста проблема. За његове владавине, Бугарска црква је стекла ранг патријаршије. Овакав успон једне словенске земље довео је и до јаче рецепције римско-византијског права међу јужним Словенима. Негде у првој половини десетог века, вероватно баш у Симеоново време, настао је први познати словенски законик, *Закон судни људем* (Закон о суђењу људима), по узору на *Еклогу* (из 726. године), с том разликом што из ње нису преузете одредбе о телесним и смртним казнама, по којима је ова кодификација позната. У овом периоду написани су бројни номоканони, а млада бугарска држава дала је велики допринос како праву, тако и словенској писмености у чему је, пре свега, био важан Охрид као центар словенске културе и писмености.

Тип словенског номоканона, настао од Методијевог, назива се *бугарска рецензија*.⁴⁵ После 1018. године и слома Самуилове државе, на целом Балкану долази до насилног наметања грчке културе и уништавања словенских номоканона, тако да данас немамо ни један сачуван препис који је старији од *Иловичког* (из 1262. године). Ипак, преко Бугарске, номоканонска грађа доспева у Русију, одакле имамо сачуван *Јефремовски рукопис*, настао крајем XI или почетком XII века. Његов прототип је настао пре 920. године, а о његовом, бугарском пореклу, сведоче и бројни бугаризми.⁴⁶ Поред ове, пре-фотијевске рецензије, у Русији је паралелно постојао још један тип номоканона. То доказује сачувани *Устјушки препис*, начињен средином XIII века. Настао је по узору на Схоластиков номоканон чији је превод, како је већ наведено, међу Словене доспео захваљујући Методију. Важно је истаћи да су ови преписи, за разлику од Савиног Законоправила, без тумачења, дакле, представљали су пуке преписе византијских текстова.

Устјушки и Јефремовски препис садрже и *Еклогу*⁴⁷ која обухвата, изузев две последње главе, грађанско-правне норме. Вероватно су и остали словенски, пресавински преписи у свом саставу имали овај правни зборник. Наравно да византијски номоканони нису имали *Еклогу*, јер је она у овој држави важила као посебан правни извор, све док није замењена *Прохионом* (вероватно 879. године). Треба посебно нагласити да су младе словенске државе преко номоканона, поред црквеног, пресађивале (трансплантовале) и византијско

⁴² Александар В. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, Београд, 1932. стр. 25.

⁴³ Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд, 1898. стр. IX

⁴⁴ Исто стр. X

⁴⁵ А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 23-24.

⁴⁶ Исто, стр. 25.

⁴⁷ *Еклога* је у ове номоканоне дошла преко Закона судни људем, није трансплантована са грчког изворника, као што је то Сава учинио са Прохионом у Законоправиљу.

грађанско право како би могле да регулишу област световне власти и грађанских односа у целини.

У Визанзији је било још зборника црквеног и грађанског права. Састављани су и скраћени приручници као на пример *Синопис Стефана Ефеског* из шестог века. Затим, три зборника, пропраћена тумачењима канониста из XII века. Алексије Аристин (после 1156. године) је обрадио поменути рад Стефана Ефеског; Јован Зонара (после 1159. године)⁴⁸ је сачинио коментар пуном тексту црквених канона, а Теодор Валсамон је истумачио номоканон у пуном облику (1169-1177. године),⁴⁹ те је његова обрада постала меродавна и за каснија времена. Валсамон је, за разлику од Аристина и Зонаре који су тумачили само црквена правила, протумачио и световна, дајући њихово најисцрпније и најбоље тумачење, па се поставља питање зашто се Сава није послужио његовим радом, који је уједно био и најновијег датума. Изгледа да су Зонарина тумачења била највише цењена,⁵⁰ док је Валсамон био истакнути цезаропаписта,⁵¹ па се и због тога његова тумачења нису нашла у Законоправилу.

ПРЕПИСИ САВИНОГ ЗАКОНОПРАВИЛА

По повратку из Никеје, Сава је дао да се сачини онолико преписа Законоправила колико је било епископија у Србији, а основни препис (оригинал), Савин протограф „*архиепископских књига*“ чувао се у Жичи. Тамо се налазио вероватно до 1253. године када су Бугари са Куманима похарали тадашњи наш центар духовности и државности. Како ни један од ових рукописа није сачуван, о Савином делу сазнајемо из касније насталих преписа који својим садржајем указују да имају заједничко порекло са основним текстом Савиног Законоправила.

(1) Вероватно да је 1252. године настао препис Будимљанског епископа Теофила и врло је вероватно да су каснији сачувани преписи потекли посредно или непосредно од њега. До данас, овај препис није пронађен. По Троицком, непосредно од *Теофиловог преписа* потичу Иловички, Сарајевски, Хиландарски и Милешевски преписи. Другу групу чине преписи који потичу од извесног рукописа преписаног са архиепископског предлошка у доба краља Драгутина, када су им додати допунски чланци на крају. Овде спадају Рашки, Дечански, Пчињски, Савински, Београдски, Пећки и Морачки рукописи. Трећа група очувана је само у руским преписима, који потичу са бугарског предлошка из 1262. године. Трагови Теофиловог преписа и поједини србизми у руским рукописима ове групе сведоче, да је тај бугарски предлошак био преписан са српског оригинала. Ова се група одликује по томе што нема не само допунскох

⁴⁸ Сергије В.Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, Београд, 1948, Сепарат из библиотеке Правног факултета, инт. Бр 1040/1949, стр. 133.

⁴⁹ Владимир Мошин, Рецензија за рад: *Како треба издати светосавску крмчију (номоканон са тумачењима)* Сергија Троицког, Загреб, 1953.

⁵⁰ Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд, 1898. стр. XIII

⁵¹ Димитрије Богдановић, *Крмчија светог Саве*, Међународни научни скуп, *Сава Немањић-Свети Сава историја и предање*, Београд, 1979. стр. 96.

чланака, већ ни глоса које се налазе у свим српским рукописима, које су тумачиле српским читаоцима неразумљиве руске и старословенске изразе.

(2) Најстарији нама познат је *Иловички рукопис*, настао 1262. године (палеографска анализа открила је слој из пете деценије XIII столећа)⁵² по налогу епископа Неофита у цркви Светог Михаила на Иловици. У питању је, по свему судећи, данашњи манастир Светих Арханђела на Превлаци код Тивта, где се налазило седиште зетске епископије. Писан је на прегаменту и има 398 листова. Превод је дело дијака (писара) Богдана, коме је, изгледа, помогао неки Рус из Новгорода, о чему сведоче русизми новгородског типа. Ови русизми, којих има више него у другим преписима, дали су повода погрешној претпоставци да је Сава једноставно преписао старе словенске номоканоне. Они су, према Димитрију Богдановићу, индивидуална одлика овог рукописа,⁵³ насталог радом руског преписивача и, уопште, утицајем руске писмености. С. Троицки тврди да је хипотеза о постојању неког посебног словенског превода Законоправила пре св. Саве непоуздана, јер је „потпуно невероватно, да тако опсежан и особито важан за цркву и државу рад није оставио ни најмањих трагова до нашег времена, ни фрагменат превода, ни сведочанство о себи...“⁵⁴ За разлику од других,⁵⁵ овај препис не спомиње св. Саву, као свог творца. Припадао је аустријском конзулу у Солуну, Михановићу, када је 1842. године пренет у Царску Бечку библиотеку, а онда у Библиотеку Југословенске Академије Знаности у Загребу, где се и данас налази. На основу старости рукописа, веродостојности садржаја и пуноће текста, овај препис је изабран као предложак за издање С. Троицког, што је касније прихваћено и код осталих приређивача.⁵⁶

(3) Писање *Рашког рукописа* отпочео је у Хиландару 1295. епископ Георгије, а посао је довршио у Расу, у цркви Светих Апостола 1305. године. Преписан је са Теофиловог, а русизми у овом рукопису су ретки. Писан је на пергаменту и има 427 листова. Вероватно је у Русију доспео 1640-тих година, у време великих сеоба. Рукопис је Московски патријарх Никон поклатио Воскресенском Новојерусалимском манастиру. Растављен је на два дела, мањи се налази у Лењиновој библиотеци у Москви, а већи део у трезору Историјског музеја и једини је потпуно очуван рукопис.⁵⁷

(4) *Дечански препис* настао је негде око 1340. године; потиче са оригинала из 1270-их година. Писан је на танком пергаменту, има 284 листова. Налази се у библиотеци Дечанске Лавре, а пронашли су га професор Лазар Мирковић и јеромонах Леонтије Павловић, 1948. године.⁵⁸

⁵² Димитрије Богдановић, *Крмчија светог Саве*, Међународни научни скуп, *Сава Немањић-Свети Сава историја и предање*, Београд, 1979. стр. 95.

⁵³ Исто, стр. 94.

⁵⁴ С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, стр. 131.

⁵⁵ Види поглавље: "Сава је творац".

⁵⁶ Миодраг М.Петровић, *Законоправило светог Саве*, Београд, 2005. стр. XXIV-XXV

Александар В. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, Београд, 1932. стр. 28.

Сергије В. Троицки, *Како треба издати светосавску крмчију (номоканон са тумачењима)*, Београд, 1952. стр. 34.

⁵⁷ М. Петровић, *Законоправило светог Саве*, стр. XXV

А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 28-29.

С. Троицки, *Како треба издати светосавску крмчију*, стр. 35.

⁵⁸ С. Троицки, *Како треба издати светосавску крмчију*, стр. 35-39.

(5) У Букурешту, у Народном музеју Старина, чува се *Милешвски препис* из средине XVI века, сачињен је од оригинала, изгубљеног Германовог преписа из 1295. године. Писан је на хартији, у кожном је повезу и има 322. листа.⁵⁹

(6) Оригинал *Пећског (Лесновског) рукописа* настао је у време краља Драгутина и, по Троицком, са њега су преписивани многи каснији рукописи. То потврђује и велика сличност сачуваног преписа Пећког рукописа са Дечанским преписом. Препис Пећког рукописа датира из 1552. године, налази се у својини библиотеке српског семинара Београдског универзитета, а чува се у Српској Академији Наука и Уметности. Има 421 лист, писан је на хартији у кожном је повезу.⁶⁰

(7) *Пчињски рукопис* датира из шездесетих или седамдесетих година XIV века. Писан је на хартији, у кожном је повезу и има 305 листова. Чува се у Српској Академији Наука и Уметности; преузет је 1928. године из Дирекције ратног плена, у сандуку са заоставштином Милоша Милојевића, где су се налазиле књиге и повеље које је он сакупио по Јужној Србији. Вероватно је написан у манастиру Св. Прохора на Пчињи који је био важан преписивачки центар.⁶¹

(8) *Савински рукопис* је, изгледа, такође настао у Светом Прохору (око 1510. године). Из записа на последњој страни се види да је књига била „законик митрополита Херцеговачког кир-Силвестра“. Он га је 1603. поклонио Успенском манастиру у Требињу, одакле су га монаси 1693. године, бежећи од Турака, склонили у манастир Савину код Херцег Новог, где се и данас налази. Овај манастир је основан још 1030. године и чувен је по својој библиотеци. Писан је на дебелој белој хартији, у повезу од дасака обавијених кожом, са бакреним украсима на корицама и има 399 листова. По садржају је богатији од других преписа и на крају садржи чланак из Властареве синтагме (1335. година), „о степенима брака“. Детаљно га је описао Никодим Милаш.⁶²

(9) *Сарајевски рукопис* је настао средином XIV века, најкасније 1371. године, нагде у Босни. Писан је на пергаменту, садржи 367 листова, а налази се у Сарајеву, у Музеју Старе цркве.⁶³

(10) *Хиландарски препис* налази се у рукописном одељењу Бечке националне библиотеке; чини га 348 листова. До 1682. припадао је Хиландару. Добио га је хиландарски духовник Никанор у замену за књигу „63 наслова Никона Црногорца“ (Пандекте). Рукопис је оставио цркви Свете Троице у Спасовој Води, коју је лично сазидео.⁶⁴

(11) *Београдски препис* је у једној антикварници купио Станислав Краков и продао Националној служби за 30000 динара, која ју је 1942. поклонила

⁵⁹ А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 31.

⁶⁰ А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 34-38.

С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију*, стр. 59-62.

⁶¹ А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 31-34.

С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију*, стр. 39-41.

⁶² А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 29-30.

С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију*, стр. 51-59.

Никодим Милаш, *Крмчија Савинска*, Задар, 1884.

⁶³ М. Петровић, *Законоправило светога Саве*, стр. XXV-XXVI

А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 29.

С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију*, стр. 41-48.

⁶⁴ С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију*, стр. 50-51.

Народној библиотеци. Сачуван је у оштећеном повезу од кожом обвијених дасака и има 369 листова.⁶⁵

(12) *Морачки препис* је пронађен у храму Успења Богородице на Морачи, а сачињен је око 1615. године. Писао га је игуман Гаврило на хартији, има 347 листова, а русизми су у њему ретки. Преписан је са Теофиловог рукописа. Пронашао га је Нићифор Дучић 1865. године. Ово је један од најбољих сачуваних преписа. Док Троицки у својим радовима жали што је изгубљен, у свом преводу Законоправила М. Петровић га користи и тврди да се овај препис чува у Музеју Српске православне цркве.⁶⁶

Закључујући причу о преписима Савиног Законоправила, важно је истаћи чињеницу да је Сава, у циљу очувања интегритета свог, оригиналног рукописа, по повратку из Никеје у Србију заповедио да се сви преписи врше са изворника архиепископских књига, дакле, са његовог оригинала, или, пак, са егземплара тачно преписаних. Законоправило је столећима служило као главни правни извор, као *corpus iuris utriusque*, као божански закон или Закон светих отаца. Зато се каснији преписивачи нису усуђивали да ишта мењају у самом тексту, али су себи дозвољавали слободу у виду додавања прилога. Иловички рукопис има само један допунски чланак, Савински 11, а Морачки чак 12. Већином се ови чланци односе на исте садржаје: чланци о сродству Јована Дамаскина, беседа светог Кирила са Несторијем и осуда Несторија налазе се готово у свим рукописима, док Савински у једном чланку има и главу Властареве синтагме. У старијим преписима чланци су у виду глоса самештени на маргинама, а у млађим, унесени су у сам текст рукописа.

КАСНИЈИ УТИЦАЈИ ЗАКОНОПРАВИЛА

Како је Савино Законоправило настало на византијским правним трансплантима, тако је и оно утицало на номоканоне касније настале у Бугарској, Русији и Румунији, па, у том смислу, можемо говорити и о правним трансплантима самог Савиног дела. Већ поменути пре-фотијевски и Схоластиков номоканон, који су се у Русији очували у Устјушкој и Јефремонској крмчији, постали су застарели. Пре свега, нису обухватили тумачења канониста из XII столећа. То је дало повода руском митрополиту Кирилу III, који је рукоположен 1250. године у Никеји, да од бугарског деспота Јована Светослава (који је вероватно био руског порекла) тражи номоканон за своју цркву, и од њега добија Савино Законоправило 1262. године. Овај податак нам указује да се и Бугарска црква већ средином XIII века вероватно служила Савиним делом, јер, колико нам је познато, преписи старе бугарске рецензије нису надживели византијско време. Претпоставља се да је у томе велики значај имала и чињеница што је наш први архиепископ 1235. године помогао поновно уздизање бугарске цркве у ранг патријаршије. Поједини бугарски преписи, као на пример, *Солатински* (преписан у Литви у XVI са оригинала који је настао у XIV веку) говоре јасно о вези са Законоправилом.⁶⁷

⁶⁵ Исто, стр. 48-50.

⁶⁶ М. Петровић, *Законоправило светога Саве*, стр. XXVI

А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 30.

С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију*, стр. 62-63.

⁶⁷ С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију*, стр. 1.

На црквеном сабору у Владимиру, (1274.) препис Савиног Законоправила, начињен 1262. године, одређен је као обавезан за руску цркву. Најстарији сачуван препис Законоправила у Русији је *Рјазанки* (из 1284. године), писан са Кијевског изворника, готово идентичан са Иловичким и Рашким. У њему нема помена о светом Сави, нити записа да је оригинал послат у Русију митрополиту Кирилу; подаци о томе налазе се у каснијим рукописима. Поједини руски аутори (А.С.Павлов и И.И.Срезњевски) тврде да се св. Сава у његовом поговору не помиње једино зато што је он говорио о великом значају Крмчије за Руску цркву.⁶⁸ У њему не само да нема дела Савиног поговора „Произидоше на свет“⁶⁹, већ ни икакве напомене о изворном пореклу овог рукописа јер, како тврди проф. Павлов, „здесь находили несообразность с обстоятельствами русской Церкви, как искони употреблявшейся церковные правила в славянском переводе.“⁷⁰ Писан је на пергаменту, има 402 листа, а чува се у Петроградској Јавној библиотеци.⁷¹

Из каснијег периода, сачувани су и *Уваровски* (око 1440.), *Воскресењски* (1522.), *Новгородско-Софијски* (1552.) и *Лавовски* (1599.) преписи, који очигледно воде порекло од Савиног Законоправила. Троицки их је сврстао у трећу групу преписа, који немају допунских чланака, нити глоса које се иначе налазе у српским рукописима. У Русији су ови рукописи добили назив *Крмчија* (*Кормчая книга*). Негде између 1276-1284. године појавила се мешовита рецензија у којој је Законоправило допуњено са пре-фотијевском грађом и она је сачувана у *Софијском*, *Мјасниковском* и *Чудовском препису*.⁷² На овај начин, настала је *руска редакција* номоканона светог Саве, испрва распрострањена у Московској кнежевини.

Наведени рукописи указују на чињеницу да је Савино Законоправило потиснуло у Русији из употребе раније преписе, да би 1650. године излашло и његово прво штампано издање, касније прештампавано 1653, 1787, 1804, 1812,

⁶⁸ Наведено према: С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, стр. 129.

⁶⁹ „Појавише се на светлост словенског језика богонадахнуте књиге ове зване Номоканон, јер пре овога беху помрачене облаком мудрости јелинског језика. Али сада заблесташе, заправо протумачене бише. И благодeћу Божјом јасно светле, таму незнања одгонећи и све светлостију разума просвећујући и од греха избављајући. И сваки учитељ, тачније епископ или презвитер, или неко други са учитељским чином, ако ове књиге не упозна добро, неће знати ни сам ко је. Али ако проникне у дубину богонадахнутих ових књига, као у огледалу видеће и сам себе какав је и какав треба да буде а и друге ће познати и научити. Изађе, дакле, на светлост нашег језика овај божански спис“

"Произидоше на свѣтъ словѣнскаго языка богодѣхновенные сие книги. нарицаемыя номоканонъ. помрачены во вѣхоу прѣжде сего в облакомъ моудрости клинскаго языка. нынѣ же вблесташе. рекше истлъкованыбыше. и благодѣтиюбожнью ясно сияють. невѣдѣннѣ тмоу стѣгонеше. и все просвѣшаюше свѣтомъ разумнымъ. и стѣ грѣхъ избавляюше. всакъ бо оучитель рекоу же кпискоупъ или презвѣтеръ или инъ кто оучительскыи санъ прѣдръже. аше сихъ книгъ не свѣсть добръ. то ни самъ себе не знаеть кто ксть. приникноувъ же въ глаубиноу богодѣхновенныхъ сихъ книгъ такоже въ зръцалѣ и самъ се оузритъ каковъ ксть и како подобактъ кмоу быти. и другыя познаеть и наоучить. изиде же на свѣтъ нашего кзыка вожьствѣноу се писаникъ"

(Иловички препис, л. 398б; Наведено према: М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила...*, Историјски часопис, књ. XLIX, стр. 40.)

⁷⁰ Наведено према: С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, стр. 129.

⁷¹ А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 38.

Сергије В.Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, стр. 129.

⁷² Я. Н. Шапов и Е. В. Белякова, *Традиции святого Саввы Сербского на Руси, Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд, 1998. стр. 360.

1816, 1834. године. Много тога је током прештампавања изостављано и додавано, као што је, примера ради, убачен Даровни лист цара Константина папи Силвестру (западни фалсификат). То је учињено по идеји патријарха Московског Никона, који је следио пример неких константинопољских патријарха и канониста (Валсамона и Властара). Овај документ је служио као аргумент присталицама источног папизма.⁷³ У *Штампаној крмчији* говори се, између осталог, и о расколу у хришћанској цркви 1054. године, као и о томе да је Москва постла трећи Рим.⁷⁴ Осим тога, интересантно је да се у *Штампаној крмчији* налази и Еклога.⁷⁵ Савин номоканон је послужио и руском императору Алексију Михаиловичу Романову (1645-1676), при изради нове кодификације руског права, где је пре свега коришћена грађа која се односи на грађанске одредбе.⁷⁶ Законоправило је у Русији коначно замењено зборником „Книга правилъ“, али само у канонском делу.⁷⁷

У Србији, после св. Саве, Законоправило ће важити као свети, непроменљиви закон. На њега се касније позивају и Душанов законик и кнез Лазар у својим повељама (1380, 1382.) и други правни акти.⁷⁸ Сава је увођење црквено-грађанских византијских закона сматрао, пре свега, питањем вере, па је то учинио са позиција врховног поглавара српске цркве, без ангажовања државних титулара власти - краља и сабора.⁷⁹ Полазило се од чињенице да су ти закони саставни део верске организације. Међутим, Законоправило ће се временом показати неадекватним у областима грађанског права, посебно у судској пракси. Нарочито ће цар Душан имати великих проблема да у својој великој држави, која је била знатно развијенија, а територијално много већа од Србије са почетка XIII столећа, уреди правни систем само на основу номоканона св. Саве. То је био повод да се из Византије преузме Синтагма Матије Властара, из које су најпре одстрањени правни и политички принципи (начела) који су служили за истицање византијске хегемоније према другим државама, нарочито балканским Словенима. Због тога се овај пречишћени правни зборник назива *Скраћена Синтагма*, а у Србији је посебно коришћен у циљу побољшања рада судова. Црквене одредбе Властарове Синтагме Србији нису биле потребне, јер су црквена питања у њој била већ уређена Законоправилом. Стефан Душан се није усудио да ишта промени у Светосавском номоканону, што би на било који начин умањило његов ауторитет. Напротив, у 6, 8, 11, 101, 109. и 196. члану Душанов законик се јасно позива на Законоправило („да се казне како пише у Закону светих отаца“), што недвосмислено указује да је оно било ослонац законодавној делатности првог српског цара, у 14. веку.

У време вишевековне турске владавине на овим просторима, Српска православна црква је била најважнији интегративни чинилац у српском народу и носилац духовног континуитета са средњевековном Србијом. Права која је српска црква добила 1557. године (обновом Пећке патријаршије) омогућила су јој да, поред слободе обављања своје делатности, постане и главни стожер духовног, националног, па, можемо рећи, и политичког окупљања и јединства

⁷³ С. Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију* стр. 2-3.

⁷⁴ Никодим Милаш, *Крмчија Савинска*, Задар, 1884. стр. 37.

⁷⁵ Исто, стр. 35.

⁷⁶ Троицки, С. *Како треба изати светосавску крмчију* стр. 2.

⁷⁷ Исто, стр. 2.

⁷⁸ Исто, стр. 1.

⁷⁹ Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд, 1898. стр. XL

српског народа. Законоправило ће управо представљати једну од важних карика у очувању његове националне свести. То потврђује, између осталог, и чињеница да су за међусобне спорове у тим „смутним“ временима Срби користили управо Савин номоканон. Штампано издање Законоправила коришћено је и у Србији за време Првог устанка, у време када је српски народ почетком XIX века отпочињао борбу за ослобођење од турског јарма и обнову своје државности. Тако, на пример, прота Матија Ненадовић за свој Закон користи издање штампано управо у Москви 1804, које је представљало прештампану верзију издања из 1787. године. Истовремено су, како тврди М. Петровић, коришћени и рукописани номоканони, Иловички и Морачки, као и грчки текстови као праизвор.⁸⁰ Закон протe Матије Ненадовића, изгласан на скупштини Ваљевске нахије 1804. године, изгледа да је важио само на територији ове нахије. Није сачуван, а за њега сазнајемо преко протиних Мемоара, у којима он спомиње седам чланова (пунктова), док постоје назнаке да је укупно било 14 или 15. чланова. У Мемоарима прота вели да је „*имао кормчију*“ у којој је „*Читао законе Јустинијанове и Мојсијеву строгост над Јеврејима*“ и „*из ње извадио – исписао неколико параграфа*“.⁸¹ Под Јустинијановим законима свакако мисли на Прохирон који пружа обиље прописа, нарочито са становишта грађанског права, па и прописе важне за уређење војске. Са Законоправилом има и сличности, али и разлика, које су настале управо из потребе да се овај средњовековни законик прилагоди приликама у устаничкој Србији с почетка XIX века. То је управо и потврда да је међу устаничким вођама и осталим виђенијим људима тадашње Србије постојала јасна свест о континуитету српске државности, а црква је представљала својеврсну везу са прошлошћу. А на Законоправило наилазимо и у Српском грађанском законнику из 1844. године: „*Ови су узроци (за развод брака) у књизи Кормчији која духовним властима за управленије служи*“. Оно важи као званични зборник Српске православне цркве и у данашње време. Викентије Вујић је лепо уочио да „*представља и једну чврсту вековну златну копчу, која веже у нераскидљиво духовно јединство све православне словенске цркве*“,⁸² а нама, остаје једино да заћутимо пред том великом истином, јер су све речи, као додатак овоме, непотребне и бесмислене.

САВА ЈЕ ТВОРАЦ!

Иако је Сергије Троицки пре више од педесет година одлучно одбацио хипотезу о постојању неког посебног словенског превода Законоправила до св. Саве, (види: стр. 20, нап. 54.), ова тема ни данас не губи на актуелности, јер су у литератури (посебно у Русији) још увек присутне полемике око Савиног ауторства на Законоправилу. Да подсетимо, доста се писало да је свети Сава једноставно преписао старије грчке и словенске текстове, или је, пак, овај посао око преписивања он само организовао. Мада је Јагићеву хипотезу о бугарском пореклу Крмчије⁸³ С. Троицки аргументовано одбацио средином прошлог века, наводећи да она не наилази на подршку, сем код неких бугарских писаца, 1948.

⁸⁰ Миодраг М. Петровић, *Извори закона протe Матије Ненадовића*, Београд, 1980. стр. 113-114.

⁸¹ Исто, стр. 113.

⁸² С.Троицки, *Како треба изати светосавску крмчију* стр. 2.

⁸³ Ватрослав Јагић, *Хисторија књижевности народа хрватскога и српскога*, Загреб, 1867, стр. 179-180.

године са жаљењем ипак признаје да Јагићева основна мисао како св. Сава није био преводилац Крмчије, „до данашњег дана влада у науци“.⁸⁴ Низале су се расправе и различите претпоставке да је Законоправило: прерада руског светогорског предлошка, проширена кодификација превода Аристина и Зонаре, или самостална прерада и компилација разних правних зборника, међу њима грчких и руских, коју је наводно извршио Сава користећи се већ постојећим преводима. У литератури се наводио и попис манастира Ксилурга из 1142. године, где је поред 49 руских књига поменут и један номоканон. Сматрало се да се са тим рукописом Сава упознао у Пантелејмону и искористио га за свој номоканон. Настао је негде између 1071-1091. године, Устјушког је или Јефремовског типа.⁸⁵ Питамо се, зашто би Сава користио овај препис, ако се већ зна да је за основ свог дела користио Синопис Стефана Ефеског (VI век), допуњен Аристиновим и Зонариним тумачењима. Ако је овакав, Ксилуршки рукопис, или било који други руски превод постојао пре св. Саве, онда је несхватљиво зашто је руској цркви у време митрополита Кирила, било потребно да се постара за превод Крмчије српске редакције, и то путем бугарског посредништва. Сводећи расправе научника (В. Јагића, А. С. Павлова, В. Н. Бенешевича, А.И. Соболевског, А. Соловјева, С. Троицког, А. Белића, В. Ћоровића, М. Сперанског, В. Мошина, И. Жужека, Ј.Н. Шћапова и других) о Савином ауторству, Димитрије Богдановић закључује да „нема озбиљног разлога да се сумња у главну тезу Сергија Троицког да је Крмчија у својој коначној форми настала трудом св. Саве у Солуну 1220. године“.⁸⁶

Пажљива истраживања показују да се Законоправило знатно разликује од свих осталих номоканона и да није тачна тврдња Сперанског, Соловјева и Мошина да наликује Устјушком и Јефремовском препису. Његова својеврсност и оригиналност изражена је у вештој синтези пуних и скраћених канона, Аристинових и Зонариних тумачења, избору речи, сложености појмова, и др. Сава је за помагаче могао имати Русе и Грке (за то, према М. Петровићу, у изворима нема непосредне потврде) при избору номоканонских грчких зборника, или провери правилног поимања сложених грчких појмова, што најбоље објашњава и присуство русизама, због којих су неки и оспоравали Савин оригиналан допринос.⁸⁷ Његов номоканон, за разлику од Устјушког и Јефремовског, садржи тумачења која долазе после правила и осликавају креативност и аутентичност овог дела.

Тврдња како није имао довољно времена за превод, у време кратког боравка у манастиру Филокали, у Солуну, после стицања аутокефалности, те је зато искористио ранију номоканонску грађу и унео је у своје дело, није оправдана. Тај период јесте кратак, али је Сава овај посао отпочео знатно раније, по Милашу између 1192-1208. године, док М. Петровић почетну границу везује за 1204. годину, по стицању архимандритског достојанства.⁸⁸ „Имајући у виду све те чињенице,“ тврди Петровић, „склон сам да верујем да је Сава на изради Законоправила благовремено почео да ради, можда још у Хиландару од

⁸⁴ С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, стр. 120-121.

⁸⁵ Исто, стр. 132-133

⁸⁶ М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила–Српског номоканона*, стр. 31.

⁸⁷ Међутим, тврди Петровић, "ниједан Грк или Рус није могао да преводи или саставља за Србе Номоканон у којем су кратка Савина тумачења или измене јасан одраз потреба и прилика у Србији". (Исто, стр. 42-43.)

⁸⁸ Исто, стр. 42.

1204. године када су га у Солуну четири Грка епископа, на челу са солунским митрополитом Константином, произвела у архимандрита, и то, како казује Доментијан, његов животописац, „по промислу Божјем и по свом грчком закону да буде архијереј“. Посао око избора и превођења текстова за ту тако обимну и по разноврсној грађи из области догматике, црквеноканонског и грађанског права веома сложену књигу – *Законоправило*, могао је да настави као студенички игуман – архимандрит између 1206. и 1217. године, нарочито у тишини своје поснице, недалеко од манастира Студенице. Израда Законоправила на темељима византијских номоканона, и истовремено подизање манастира Жиче, започето 1206. године, као будућег архиепископског седишта у Србији, представљају два синхронизована и вишегодишња посла, који најављују крајњу Савину намеру – оснивање самосталне Српске цркве“. За време његовог бављења у манастиру Филокала у Солуну, по повратку у Србију из Никеје, могла је евентуално да се изврши само нека врста дораде или ревизије Законоправила, али не и да се овде уради цела књига.⁸⁹ Генерално, можемо закључити да је Законоправило дуго припремано, паралелно са пословима везаним за аутокефалност српске цркве, да је оно плод великог Савиног труда и да је он, вероватно, у Никеји 1219. године патријарху Манојлу поднео на увид скоро готов препис текста овог зборника. Тешко да би, иначе, васељенски патријарх пристао на осамостаљивање Српске цркве пре него што се увери у постојање номоканонских књига (или књиге) помоћу којих би се нова црква управљала.⁹⁰

Да је у питању заиста Савино дело, како тврди Миодраг М. Петровић као најбољи његов познавалац, потврђује и сама анализа састава списа и текста Законоправила. Наиме, у тумачењу 34. Апостолског правила свети Сава проширује Аристина, помињањем „митрополитског или архиепископског достојанства,“ дакле, објашњењем каквог иначе нема у грчким канонским и номоканонским кодексима,⁹¹ Из овога, према Петровићу, проистиче закључак да је Сава себе унапред, још док је радио на Законоправило, видео у својству архиепископа и поглавара Цркве, када је уређивао однос архиепископа са подручним му епископима.⁹² Даље, у тумачењу 58. Апостолског правила, Сава проширује Зонарин текст својим тумачењем: „*Скопос значи високо брдо на којем се поставља стража, и ко на његовом врху стоји, стражари и осматра тамо и овамо. Епископом се назива онај ко се зове стражар или осматрач. Стога, наравно, стражар и осматрач треба да бдију а не да се лење*“. Скраћеном 82. Апостолском правилу за тумачење је ставио пун текст правила и дао образложење: „*И ово је то исто 82. правило светих апостола, у којем је и тумачење*“. Такође, скраћеном 83. Апостолском правилу за тумачење ставља пуно правило, у коме 4. падеж присвојог придева „ромејску“, преименује у „војводску“, како би прилагодио текст приликама у Србији. Честа су и Савина објашњења, ради бољег разумевања, као што се, на пример, у 37. Апостолском

⁸⁹ Исто, стр. 30.

⁹⁰ Исто, стр. 30.

⁹¹ „*Не треба епископи мимо воље свога поглавара, односно без воље свога митрополита или архиепископа да чине ништа сувишно: нити епископа да постављају, ни нова преиспитивања догми да врше,...* Али ни поглавар, односно митрополит или архиепископ не може ништа слично чинити без воље својих епископа, јер ће ови, овако поступајући, сачувати заповест јединства и љубави.“ (М. Петровић, *Законоправило светога Саве*, превод, 1. део, Београд, 2005. стр. 131.)

⁹² М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила–Српског номоканона*, стр. 41.

правилу каже: „*Јелински ипрверетеј, римски се каже октобар*“.⁹³ Оваквих примера има још много. Негде Сава преузима пуна правила, негде их проширује Аристиновим и Зонариним тумачењима, негде ставља пуна правила место тумачења, преузима скраћена (синоптичка) правила, а понегде оставља правило без тумачења, и све то ради потпуно по свом нахођењу.

Трагајући за непобитним доказима Савиног ауторства, позивамо се и на помињање његовог имена у поговорима четири стара преписа Законоправила, у Рашком, Пећском, Милешевском и Морачком:

*„Изиђе, пак, на светлост нашег језика овај божанствени спис стара њем и љубављу великом и жељом из младости освећеног, богочастивог и преосвећеног и првог архиепископа све српске земље кир Саве, сина преподобног оца Симеона, првога наставника све Српске земље...“*⁹⁴

У Иловичком рукопису поговора нема, као ни помена о св. Сави. Мотив оваквог пропуста, тврди С. Троицки, личног је карактера. Наиме, преписивач Богдан је свесно направио пропуст јер је на крају преписа, уместо помињања св. Саве, желео да каже неколико љубазних речи на рачун свог господара, епископа Неофита.⁹⁵ Потпуни разговор са помињањем Савиног имена налазио се у несачуваном препису из 1262. године који је руски митрополит добио из Бугарске, са кога је, иначе, урађен Рјазански препис.⁹⁶ То што се Савино име не помиње у новијим српским преписима Законоправила, може бити разлог да је његово ауторство било већ општепознато, па се понављање ове чињенице сматрало непотребним.

Када се унесемо у садржај поговора Савиног Законоправила, можемо лако утврдити да његово ауторство. Међутим, оно што нам на основу самог поговора остаје непознато, јесте, колики је његов стварни допринос у изради Законоправила, да ли је он само организовао посао, односно, да ли му је неко помагао у раду, или га је сам писао. Оно, у чему су се научници сложили јесте да је номоканон саставило једно лице које на почетку није најбоље познавало грчки језик и због тога је чинило доста грешака у превођењу. Број ових грешака је временом смањен, а квалитет превода је побољшан. Аутор се у почетку налазио под јаким утицајем руске лексикографије и ортографије, али се временом ослободио овог утицаја и писао правилним српско-словенским језиком.⁹⁷ Из овога можемо извући и закључак да је аутор дуго радио на свом делу, да је посао започео као млад и неискусан у лингвистичком и канонском смислу, али се после дугих година извештио, што још једном потврђује тезу да је Сава дуго и плански радио на Законоправилу, као и на стицању аутокефалности српске цркве.⁹⁸

⁹³ М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила–Српског номоканона*, стр. 42.

⁹⁴ *Изиде же на свѣтъ нашего кзыка божѣствѣног се писаник. потышаникѣмъ и любовию многою и желаникѣмъ. изъ млада освешенаго богочастиваго и прѣосвешейнаго и прѣваго архиепископа всек сръвѣскык землк. курѣ савы. сына прѣподобнаго отѣца симеона. прваго наставника всѣи сръвѣсѣѣи земли.* (Рашки препис, л. 1 (Ундолског); Наведено према: М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила...*, Историјски часопис, књ. XLIX, стр. 40.)

⁹⁵ С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, стр. 128-129.

⁹⁶ Исто, 127.

⁹⁷ Исто, стр. 141.

⁹⁸ М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила–Српског номоканона*, стр. 29-33.

Овај номоканон је свакако састављао један човек. Он је слободно слагао грађу, комбиновао Аристина и Зонару, често их мењао и преправљао, тумачио и коментарисао разна правила која нико други на такав начин није чинио, прилагођавао одређене термине како би их Срби боље разумели. Овакву слободу је у оно време могао имати само први српски архиепископ. Он је тај који је истрајно радио на аутокефалности, те је сасвим природно да је и творац оваквог дела. Обично лице није могло извести овакав подухват, спремање превода, прибављање грчких извора, потребног материјала, на првом месту пергамента, што је у то време био веома скуп посао. Ако Законоправило није начинио Сава, постављају су и друга питања: зашто је овај номоканон прихваћен и од других словенских православних цркава? То се, свакако, не би десило да није био у питању велики ауторитет који је уживао његов творац. Ако није Сава, како се догодило да је име тог великог трудбеника остане заборављено, а позанта су нам имена обичних преписивача, Теофила, Богдана, Георгија, и других.

И на крају, сложио бих се са М. Петровићем, како се „може очекивати да ће и будућа истраживања све више потврђивати лично учешће светога Саве не само при избору грађе за Крмчију, него и у превођењу неких грчких текстова. Синтеза скраћених канона или коментара са интегралним текстом канона, као и замена синоптичких канона пуним текстом, имају посебну важност за ово питање и не иду у прилог тези којом се оспорава пуно учешће светог Саве у изради Крмчије“. Сазнања на основу анализе превода Законоправила на савремени српски језик, који ће овај аутор објавити 2005. године, у односу на познате одговарајуће номоканонске грчке текстове „неодољиво упућују на светога Саву као састављача и преводиоца“.⁹⁹

НАЗИВ САВИНОГ ДЕЛА

Веома је важно питање везано за назив Савиног дела. Једини који се код нас тиме озбиљније бавио јесте Миодраг Петровић,¹⁰⁰ док остали аутори томе нису придавали посебну пажњу. Треба одмах на почетку нагласити да овај аутор јасно ставља до знања да је назив Крмчија, у прошлости најчешће коришћен, погрешан и светом Сави непознат. Наиме, настао је у Русији "много касније" и то по узору на руско име *Кормчая*.¹⁰¹ Интересантно је да је и Никодим Милаш пре више од сто година увидео грешку у овом називу, али се правда: „*Ја сам га назвао: Крмчија, слиједећи, као што сам напоменуо, другима, који су сличне радње предузимали.*“¹⁰² Као да су и остали следили „друге“ и тако се овај погрешан назив преносио у литератури, а превиђао се, што је недопустиво, назив који се налазио на самом почетку текста, где Сава каже: „*Са богом се почињу ове књиге зване грчким Номоканон, а нашим језиком се кажу Законоправило.*“¹⁰³

⁹⁹ Исто, стр. 33.

¹⁰⁰ Миодраг М. Петровић, *О Законоправилу или Номоканону светога Саве*, Београд, 1990.

¹⁰¹ М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила—Српског номоканона*, стр. 28.

¹⁰² Никодим Милаш, *Крмчија Савинска*, Задар, 1884. стр. 4.

¹⁰³ М. Петровић, *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, стр. 28.

Ово тумачење назива Сава је преузео или из Методијевог номоканона или из житија светог Методија,¹⁰⁴ написаног нешто после 885. године. Дакле јасно се види која два назива он користи. Тек крајем XIII столећа настаје назив Крмчија (*кормчая книга*) и то у Русији. Назив је настао од старословенске именице корм-а, што значи храна, па коримити значи хранити (хранити стоку нпр.), реч која се код нас користила до XVI века и од које су настале речи као крме, крмача, крмити...

Осим тога, ова именица означава и задњи део брода, крму, који служи за управљање, а крмарити значи управљати. Овај термин треба схватити у симболичном значењу, дакле, како је лађи у реалном свету било потребно добро управљање, тако је и добра књига требала да указује људима на прави пут: „Узет је из присподобне цркве са лађом, коју особито крмило управља к цијели, а то крмило састављају закони, који се налазе сакупљени у једној књизи, и која се књига с тога називље крманска књига, то јест, књига која напућује крмна, како ће провјереном му лађом управљати.“¹⁰⁵ Овде се јасно види да су средњевековни закони били прожети мистиком, да су представљали скуп правила за која се мислило да ће важити заувек, да су од бога дати и да онај ко крши те законе није крив само пред људима већ, пре свега, пред богом. Дакле, добар закон мора да укаже људима на правила по којима се ваља владати, како би доспели у царство божије, али и упутства владару како треба да уреди државу, какав треба да буде његов однос према цркви и народу. Владар не сме бити изнад закона, већ мора да бди над њим. Сама црква ту заузима посебно место, она се стара о благостању верујућег народа и заједно са владарем у хармонији (симфонији) дели власт. Све су ово елементи божјег права који су се први пут у виду закона нашли у Србији, са Савиним номоканоним.

Његова „књига“ се налазила у рукама епископа, пуна апостолских правила, канона васељенских и помесних сабора, црквених отаца, грађанских закона, којима се управљало првенствено у цркви, али и у држави. Зато је сасвим оправдан назив који је оваква књига добила у Русији, она је верницима представља књигу водиљу, важну, како у животу, тако и у смрти. У каснијим преписима Савиног зборника, срећу се и називи: књига, црквени устав, писмо, закон или Законик светих отаца...¹⁰⁶ У Пећком препису се каже да је „*Ова књига јереја Филипа писана у лето 1799.*“¹⁰⁷ У Сарајевском, пише да је „*Ова књига цркве Сарајевске*“¹⁰⁸ Затим, у Пчињском видимо да је „*Ова божанствена књига манастира светог оца Прохора Пчињског, звана законик...*“¹⁰⁹ У Иловичком препису се поистовећује са закоником: „*И мени многогрешном Богдану паде удео да препишем ове књиге, назване грчким језиком номоканон, а нашим законик.*“¹¹⁰

Назив Крмчија код нас улази у употребу у XIX веку, преко нашег свештенства које је било под јаким руским утицајем. Тако прота Матеја Ненадовић у своме законнику за устаничку Србију каже да је имао „Крмчију“ у којој је читао законе Јустинијанове и Мојсијеву строгост над Јеврејима и из ње извидио – исписао неколико параграфа. У Српском грђанском законнику из 1844.

¹⁰⁴ Највероватније је Климент аутор овог житија

¹⁰⁵ Н. Милаш, *Крмчија Савинска*, стр. 3.

¹⁰⁶ Душанов законик: „Да буду кажњени како пише у Законнику светих отаца.“

¹⁰⁷ М. Петровић, *О Законоправили или Номоканону Светога Саве*, стр. 18.

¹⁰⁸ Исто, стр. 18.

¹⁰⁹ Исто, стр. 19.

¹¹⁰ М. Петровић, *Законоправило светога Саве*, стр. 29.

„Ови су узроци (за развод брака) у књизи *Кормчији која духовним властима за управленије служи.*“

Интересантан је и податак да овај назив истовремено продире и у Грчки језик, па 1800. године настаје Пидалион, што је дослован превод руске речи Крмчија. И својим визуелним приказом, грчки зборник је потпуно у духу промењене терминологије: на првој страни нацртана је лађа на усталасаном мору, а Христос представљен са кормилом у руци, док испод слике стоји натпис који објашњава да је лађа Христова црква, усталасано море земаљски живот, а крмило је ова књига светих правила.¹¹¹ Творац номоканона је преузео руски термин који је млађи неколико векова. Занима ме шта би професор Вотсон прокоментарисао о узвратном транспланту назива овог дела, јер је веома интересантна чињеница да су Грци преузели каснији руски, уместо свог, изворног термина. Пидалион, са тумачењима светогорских калуђера, Агапија јеромонаха и Никодима монаха, одобрила је Цариградска црква и прештамповала га више пута, између осталог, 1871. и 1886. године.¹¹² На овај начин је номоканонска грађа обишла својеврсни циклус, преко српских, бугарских и руских преписа, вратила се у Грчку.

Назив крмчија лако се усталио у литератури словенске провенијенције. Писци попут Соловјева, Троицког, Тарановског, Богдановића, Мошина и других, готово да и не спомињу називе, попут номоканона и законоправила. Додуше, Савино дело називају или крмчија или номоканон, што је и разумљиво, јер је оно настало на византијској (грчкој) законодавној традицији, те су се као такви и усталили у литератури. Осим тога, наша правна историја је стекла је велику славу управо захваљујући руским емигрантима после Октобарске револуције, који су, свакако, писали о Крмчији. Каснији наши аутори прихватили су овај назив без поговора, не покрећући уопште то термилошко питање. Међутим, као што смо на почетку навели, наш савременик и најбољи познавалац Савиног дела, Миодраг Петровић недвосмислено објашњава да назив Крмчија треба избацити из употребе, као погрешан и користити право име за ово дело - Законоправило, изведено од грчког назива Номоканон!

САДРЖАЈ ЗАКОНОПРАВИЛА

Законоправило у свом садржају не познаје нетранспланте, који би се тицали одредаба, решења или установа старог српског права. Сава је сва правила преузео из грчких извора, као божанско право, и није се усудио да их мења. Свакако да би било незамисливо да је српски архиепископ, при уређивању црквене организације у својој земљи, мењао правила апостола, светих отаца, као и светих васељенских и помесних сабора, јер би то у оно време значило богохуљење и скрнављење ових светих канона. Оно што представља Савин лични допринос, јесте избор текстова и њихово компиловање, какво се, поновићемо раније изречену констатацију, не налази у другим номоканонима. Његов избор текстова, пре свега канониста из XII столећа, никако не може указивати на нетранспланте; дакле, Законправило је у целини настало трансплантовањем византијског црквеног и грађанског права.

¹¹¹ Н. Милаш, *Крмчија Савинска*, стр. 4.

¹¹² М. Петровић, *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, стр. 16.

Поредећи Светосавски номоканон са осталим преписима номоканона који су до данас сачувани, можемо уочити сличности и разлике које нам, између осталог, указују из којих је текстова св. Сава могао узимати материјал за своје дело. Упркос томе, не можемо са сигурношћу утврдити које је преписе Прохирона, Аристинових или Зонриних тумачења, Схоластиковог зборника у 87 глава, Синописиса Стефана Ефеског, и др. Сава користио. Примећујемо да је материјал из уводних глава доста сличан са преписима, Mosqu. Syn. gr. 237 (Московская Синодальная библиотека-Государственный исторический музей, Москва), Petropolit. 208 (Государственная публичная библиотека им М. Е. Салтыкова-Щедрина, Петроград), Vaticana 2019 (Bibliotheca Apostolica Vaticana) и Vaticana 842.¹¹³ Велика сличност се увиђа и код рукописа Аристинових тумачења, Panag. 132 (Παναγία"-Патријаршијска библиотека у Цариграду), Patm. 207 (библиотека манастира светог Јована на острву Патмосу), Vaticana 1167, Athous Esphigment (263) 279.¹¹⁴ Осим тога, у Законоправилу можемо уочити сличности са разним преписима номоканонске грађе који се налазе широм света, од Синаја, Свете Горе, Ватикана и Русије. У овом сажетом представљању садржаја Законоправила навешћу неке од тих сличности; за његову детаљнију анализу овога пута не располажемо ни простором, ни временом.

1. уводна глава; Слово о седам светих и васељенских сабора¹¹⁵

Било је седам васељенских сабора, три у Константинопољу, два у Никеји и по један у Халкидону и Ефесу. Сабори мањег значаја су се звали помесни и њих је било девет. На саборима се одлучивало о вери, доносио се суд о разним питањима, најчешће како треба тумачити Свето писмо. Први сабор је сазван због аријанске јереси, а и остали сабори ће осуђивати јеретике. Бројне главе Законоправила се односе на ове одлуке.

2. уводна глава; Тумачење стиха који гласи: „Господе Исусе Христе Боже наш, помилуј нас“

Одговарајући грчки текст ове „молитве ума“ није пронађен. Разликује се од познатиог текста у словенском кодексу Патријаршијске библиотеке у Цариграду (из манастира Свете Троице) бр. 147, л. 57а-60а, као и од грчког Cod. Sinaitic, непознатог састављача¹¹⁶

3. уводна глава; Тумачење светог изображења (Символа) вере, то јест: Верујем у једнога Бога

Није познато одакле је преузето ово тумачење Символа вере.¹¹⁷

4. уводна глава; Тумачење молитве којој Господ Исус Христ научи ученике своје, а са њима и нас научи. Учи нас да се молимо и говоримо: „Оче наш који си на небесима“

Ово је тумачење Јована Златоустог, које нас учи како треба да се молимо да би ум наш добио крила и са земље се узнео и везао за небеса. Сажетак текста је из Мињеве Патриологије 57, 278-282. који је Сава могао преузети из грчког кодекса Athous Laurae¹¹⁸ 446, f. 224-225.¹¹⁹ Златоустов текст у Мињевој

¹¹³ М. Петровић, *Законоправило светога Саве*

¹¹⁴ Исто

¹¹⁵ Ова глава је преведена у Устјушкој крмчији. (А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 24.), (видети 136. фусноту)

¹¹⁶ Исто, стр. 29.

¹¹⁷ Исто, стр. 37.

¹¹⁸ Манастир Велике Лавре на Светој Гори

патриологији је опширнији, а овако скраћено издање које се налази у Законоправилу није нам познато међу грчким текстовима.¹²⁰ Ово је само један од доказа да наш архиепископ није преписивао већ постојеће текстове, већ стварао један нов номоканон.

5. уводна глава; Пролог, односно предговор сводитеља светих правила у четрнаест грана

Други предговор сводитеља правила која је по Петом сабору, са Шестог и Седмог, и оних по њима, приложио и припојио Апостолским правилима и онима са раније одржаних светих сабора

Ово је Фотијев предговор из 883. године.

6. уводна глава; номоканон у 14 грана

Увод у Номоканон, то јест Законоправило¹²¹, и излагање из ових књига садржаја свештених правила: светих апостола, и седам светих васељенских сабора; али не само њих, него и помесних, и оних правила која су неки свети оци особно саставили, и како стоје по реду, и колико који сабор има правила

1. глава; Излагање апостолских и отачких правила са тумачењем Алексија Аристина, ђакона и законохранитеља (85 правила)

На почетку главе се налази глоса која нам говори нешто више о Аристину. Овакав коментар не постоји ни у једном грчком тексту: „*Аристина жена бејаше, и овај (њен) манастир у Цариграду зове се Аристинин; и из тога манастира бејаше овај Алексије ђакон и законик, и ради тога се зове Аристин.*“¹²²

2. глава; Светог апостола Павла (17 правила)

Број, распоред и садржина правила су најсличнија онима у Athous Cultum. 42, Vaticana (Bibliotheca Apostolica Vaticana) 1167, Athous Esphigment (263) 279; веће или мање разлике се уочавају наспрам Vaticana 2184, Vaticana 2198, Panag. 78, Cod. Sinaitic. 1690.¹²³

3. глава; Оба света и врховна апостола, Петра и Павла (17 правила)

Наслов у грчким рукописима је краћи, а сам текст се разликује по броју и распореду правила.¹²⁴

4. глава; Свих светих апостола заједно (2 правила)

Овом наслову најближи од грчких предлогака је Athous Cultum. 42, Vaticana 1167, Panag. 78, Cod. Sinaitic. 1690, највише се разликује Vaticana 2184, а Vaticana 2198 уопште не садржи ову главу.¹²⁵

5. глава; Свети и васељенски Први сабор у Никеји беше за цесарства Константина Великог, где се сабрало 318 светих отаца против безбожног

¹¹⁹ Исто, стр. 41.

¹²⁰ М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених*, Београд, 1983. стр. 8.

¹²¹ "книгы номоканонъ љеже сказыають се законоуправило"

¹²² М.Петровић, *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, стр. 99-108. "Аристини жена вѣше. и сек монастырь въ цѣсари градѣ. нарицакт се аристининъ. и отъ того монастырѣ вѣше. съ алезни дикань. и законьикъ. и того ради нарицактъ се астинъ." (М. Петровић, *Законоправило*, стр. 117.)

¹²³ М. Петровић, *Законоправило Светога Саве*, стр. 159.

¹²⁴ Исто, 162.

¹²⁵ Исто, 167.

Арија што хуљаше Сина Божијег Господа нашега Исуса Христа, кога 318 светих отаца проклеше и правила, овде постављена, изложише. Првог сабора правила 20

Овакав уводни део немају грчки рукописи.¹²⁶

6. глава; Светог помесног сабора у Анкири (25 правила)

Прво правило овог сабора Сава није уврстио у Законоправило.¹²⁷

7. глава; Светог сабора у Новој Кесарији (15 правила)

8. глава; Светог помесног сабора у Гангри (20 правила)

9. глава; Светог помесног сабора у Антиохији сиријској (25 правила)

10. глава; Свети помесни сабор у Лаодикији фригијској (59 правила)

11. глава; Свети васељенски Други сабор. Поздрав тог Светог сабора благочастивом цару Теодосију Великом, коме и приписаше од њих (светих отаца) изложена правила

Овде се налази и скраћени текст Стефана Ефеског, канонског учења о равној части епископа Рима и Цариграда. Сава је као „светогорски ђак“ у Законоправило унео и овакве одредбе, јер се није слагао са учењем римског папе, те је зарад утемељења српске цркве на православном учењу, у ово дело уврстио и догматска правила о првенству и хијерархији хришћанских поглавара. Трећи канон другог васељенског сабора (Стефана Ефеског) гласи: *„Епископ Константинова града почастован је после римског“* затим следи додато Аристиново тумачење *„Исто старешинство и иста част, коју има римски епископ, припада и епископу Константинова града; и исто се поштује, како и двадесет осмо правило сабора у Халкидону равно овом правилу наређује, зато што је Константинов град Нови Рим и би поштован ради царства и сената, јер се цар и сенат ту преселише. А оно што рече правило-после римског је почастован-то не говори да Риму припада већа част и да после њега буде поштован (епископ) Константинова града, него је речено, да означи време, као кад би неко рекао то, да после много година епископ Константинова града удостоји равне части са римским епископом“*¹²⁸

12. глава; Правила Трећег светог и васељенског сабора светих отаца, сакупљених у Ефесу

Посланица светих отаца овога сабора свима правовернима

Истога сабора из Посланице епископима у Памфилији

13. глава; Четвртог светог и васељенског сабора у Халкидону (30 правила)

14. глава; Правила светог помесног сабора у Сардикији (21 правило)

15. глава; Светог и помесног сабора у Картагини (138 правила)

Преписи Кирила Алесксандријског оцима овога сабора

Свети образац вере сабора у Никеји

Из Посланице овога сабора римском папи Келестину

Поменуо бих само тумачење 61. правила ове главе, где се на доњој маргини налази објашњење за **вѣлакы гонешѣи**. Које гласи: **"вѣлакы гонешѣи штѣ сѣланѣ вѣлкодлаци нарицают се. да кгда оубо погивнѣтъ лоуна или слѣньце. глаголютъ вѣлкодлаци лоуноу изѣдоше. или слѣньце. си же вса васин и лжа**

¹²⁶ Исто, 168.

¹²⁷ Исто, 188.

¹²⁸ Миодраг М.Петровић, *Црквенодржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима*, Историјаски институт САНУ, Београд, 1996. стр. 107.

соуѣтъ"¹²⁹ У Иловичком, Сарајевском и Морачком препису се објашњење налази на маргини, а у Рашком је убачено у текст. Овај пример сам дао у намери да бих илустровао како су преписивачи после Саве мењали текст.

16. глава; О оном што се збило у Константинограду, о Агапу и Гавадију који су се спорили о престо епископије града Вофра за царствовања Аркадија, сина Теодосија Великог

17. глава; Правила Шестог васељенског сабора у Константинограду, у Трулској палати

18. глава; Седмог васељенског сабора, који се по други пут сабра у Никеји (22 правила)

19. глава; Правила Првог и другог сабора, одржаног у Константинограду у цркви Светих апостола (17 правила)

20. глава; Три правила сабора сабраног у Константинограду, у чувеној цркви Божије мудрости, то јест у Светој Софији, која и Седми сабор утврди

21. глава; Из посланица Светог и Великог Василија, упућених Амфилохију епископу иконијском, и Диодору и некима другима (91 правило)

Могуће је да је једино ова глава израђена у Солуну, у манастиру Филокалу, по Савином доласку из Никеје 1220. године.¹³⁰

22. глава; 26 правила Василија Великог о времену (запрећеном) за сагрешење

23. глава; правила Василија Великог о томе колика су и каква места епитимијама, односно запрећењима

24. глава; поука Василија Великог презвитеру о божаственој служби, причешћу, и о онима који се не старају о запрећењима

25. глава; писмо Василија Великог, Григорију Богослову о монашком устројству

26. глава; Из Посланице светог Тарасија, архиепископа Константинограда, Адријану папи римском, разне главе из упутства Божаствених писама, о томе да се не рукополаже за новац

27. глава; Светог Дионисија, архиепископа александријског, о томе када треба у Велику суботу (оставити пост)

28. глава; Светог Петра, александријског свештенумченика, правила о онима који су отпали у време гоњења и опет се покајали (14 правила)

29. глава; Светог Григорија Чудотворца, епископа Нове Кесарије, о збивањима при најезди варвара

30. глава; Атанасија Великог, архиепископа александријског, Амону монаху о онима који се ноћу саблажњавају

Из друге посланице

Истога (Атанасија Великог) из Девете празничне посланице о озакоњеним књигама

31. глава; Из посланице Атанасија Великог, Руфинијану епископу

32. глава; Из беседе светог Георгија Богослова о истим тим књигама

Светог Амфилохија Селеуку, о истим тим књигама

33. глава; Светог Григорија Ниског Литоју, епископу мелетинском (8 правила)

34. глава; Тимотеја, архиепископа александријског, једног од сто и петесет

¹²⁹ „Селјани облакогонитеље вукодлацима називају, па кад зађе месец или сунце говоре: Вукодлаци месец поједоше, или сунце“. Свесу то имишљотине и лажи.“ (М. Петровић, *Законоправило*, стр. 454.)

¹³⁰ Сергије В. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, Београд, 1948. стр. 134.

- свѣтих оца сабраних у Константинограду против Македонија (15 прав.)
35. глава; **Теофилал, архиепископа александријског, објашњење поводом Богојављења кад падне у недељу (14 правила)**
36. глава; **Из Посланице Кирила архиепископа александријског Домну, (5 прав.) и друге главе из других његових посланица, и једна Евлогију Александријском**
37. глава; **Истога (Кирила Александријског) о правоверју 12 глава против Несторија**
38. глава; **Из Посланице Генедија архиепископа Константинограда, и тада сабраног светог сабора, свима епископима**
39. глава; **Из Посланице сабора у Константинограду Мартирију, епископу антиохијском, о томе како примати јеретике који прилазе Саборној цркви**
40. глава; **Главе Велике цркве, односно Свете Софије, запечаћене златним Печатом цара Јустинијана, о робовима који прибегавају у цркву**
41. глава; **Димитрија, митрополита кизичког, о јаковитима и хаџицима**
42. глава; **О масалијанима који се сад зову богомили – бабуни¹³¹**
У грчком тексту назив је краћи: „О масалијанима, сада богомилима“. Као што видимо у Савином Законоправилу назив је обогачен и називом бабуни, за грке потпуно непознатим. Иначе, у науци није расветљено питање порекла ових назива. И овако проширен назив, Срби су обогачили глосама о богумилима или бабунима. „У овој глави је све бабунска јерес, јер тако држе бабуни.“ „Масалијани учитељи богомила, то јест бабуна.“ О бабунима се детаљно говори и у 61. и 63. глави.¹³² Vaticana 1167 има само један мали део ове главе.¹³³
43. глава; **Посланица Петра архиепископа антиохијског венецијанском архиепископу**
Vaticana 1167 нема ову главу.¹³⁴
44. глава; **Блаженога Нила Црнорисца Посланица, упућена Хариклију презвитеру који сурово напада оне што сагрешују, те говори: „Није довољно за покајање усмено исповедање, ако не буде и испосничких подвига“**
45. глава; **зборник Јована Схоластика у 87 глава**
(Collectio LXXXVII capitulorum) почетак грађанскоправног дела
Извод из Јустинијанових новела које се односе на црквена питања.
46. глава; **Новела благочастивог цара Алексија Комнина (35. новела)**
Новела издата од христољубивог цара нашег Алексија Комнина, месеца јуна, индикта седмог, у години 6592, коју изложи Варда, чувар палате и први судија моћни (24. новеле)
Подсећање чувара Палате и великог стража Јована Тракисија, поводом којег и разјашњење изложи цар наш свети, потврђујући наредбу своје раније новеле о браковима и наређујући да се са свештеним молитвама обављено обручење не може раскинути (31. новела)
47. глава; **Из разних наслова, то јест грана новела цара Јустинијана**

¹³¹ "ω масалианѣхъ ике соутѣ нинѣ глаголемии богомили. бабоуни"

(Иловички препис л. 364а; наведено према Миодраг М. Петровић, *Помен богомила–бабуна у Законоправилу светог Саве и „Црква босанска“*, Београд, 1995. стр. 6.)

¹³² Исто

¹³³ М. Петровић, *Законоправило Светог Саве*, стр. 602.

¹³⁴ Исто, стр. 603.

Преко Јустинијананових новела, као и уопште преко целог номоканона, Србија је трансплантирала и римско право и на тај начин постала део хришћанске и европске цивилизације.

48. глава; одредбе Мојсијевог законодавства

49-54. главе; полемичне посланице Никите монаха студиског против Латина

49. глава; осуђивање увођења поста суботом

50. глава; осуђивање увођења безбрачности за свештенство и друге новотарије

51. глава; о Францима и другим Латинима

„Папи римски и хришћани колико их је на западним странама... сви су са напома од пре много времена ван саборне цркве, отуђили су се од јеванђељских, апостолских и отачких предања“ Након тога следе погрешна учења римске цркве.¹³⁵

55. глава; превод Прохирона

Колико знамо пре Саве није постојао превод овог законика, међу Србима је био познат као Закон градски.

56-57. главе; о забрањеним и дозвољеним браковима

61. глава; чланци о јересима¹³⁶

Спис Тимотеја, презвитера Велике цркве цариградске о јересима у коме се говори о богумилима.

Под бројем 21 догматски се налази апологетско-полемички спис светог Јована Дамаскина о измаиљанској вери, а додати су им одељци из списка Георгија Монаха „О вођи Сарацина – Мухамеду који је и Мухумет“. Имена ова два аутора нису поменута, али знамо да су они због поређења средњовековног грчког текста са одговарајућим штампаним текстовима.¹³⁷

62-64. главе; такође чланци о јересима

У последњој глави налази се и „Чин који се врши над онима што се од Сарацина обраћају чистој, истинској хришћанској вери“, преузет из „Великог тредбеника“. Првобитан текст „Чина“ у штампаним грчким и словенским издањима је скраћиван или прилагођаван за обраћање Јевреја у хришћанство.¹³⁸

Интересантно је, иако нејасно, због чега је Сава, готово век ипо пре првих додира Срба са исламом, у Законоправило унео и одредбе о Мухамедовом учењу.

¹³⁵ М.Петровић, *Црквендржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима*, стр. 108.

¹³⁶ Полемичке посланице Никите монаха, главе 56. и 57, последње четири главе, као и још неки делови су већ преведене у Јефремовској крмчији (А. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, стр. 24.), али тек детаљном анализом, треба утврдити колико је тај превод сличан са Законоправилом. Овде не треба извући закључак, као што је то учинио Соловјев, и рећи да се Сава послужио готовим словенским преводима; његов номоканон се, да поновимо, одликује великом оригиналношћу и до данас није пронађен сличан зборник црквеног и световног права.

¹³⁷ Миодраг М. Петровић, *Законоправило светог Саве о Мухамедовом учењу*, Београд, 1997.

¹³⁸ Исто.

СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ ЗАКОНОПРАВИЛА

Као наследник старог Римског царства, Византија је од њега наследила и правни систем који се темељио на робовласничким односима. Природно је, да се он временом мењао, онако како су се мењали и ти односи, у складу са осталим економским, друштвеним и, у крајњој линији, историјским условима, али је једна његова компонента свакако обележила читав период трајања Византијског царства и простор који је оно обухватало у време свог највећег територијалног успона. У питању је био систем који није много марио за сиромашне и социјално угрожене слојеве становништва, до те мере, да је правну регулативу карактерисала чак и велика бруталност у односу према њима. Тек ће цар Јустинијан (у VI веку) у значајнијој мери смањити бруталност старих закона и у својим новелама покушати донекле да заштити сиромашне. Међутим, у време Исавријске (Сиријске) династије, брутално кажњавање је враћено у правну регулативу и праксу, што се најбоље може видети ако анализирамо Еклогу.¹³⁹ У Византији су примењиване често смртне казне, казне сакаћењем, спаљивањем, набијањем на колац, вешањем и друге. Истовремено, поређења ради, истичемо да је у Србији у доба Немањића, где су казнене мере почивале углавном на обичајном праву, таквих примера било много мање, а преовладава композиција, за шта је најбољи пример вражда.

За ублажавање овако строгог система кажњавања, велике заслуге временом је имала и хришћанска црква и њено познато учење о једнакости свих пред богом. Посебно у области породичног права, породица је све више бивала под заштитом закона, подизала се свест о узајамним дужностима родитеља и деце, постајала је већа заштита жене... Компарације ради, подсетимо се да је у римском праву, у старом веку, постојао неприкосновени патерфамилијас, а у Византији, на прелазу из старог у средњи век и у раном средњем веку, жене и деца, пак, добијају извесну заштиту.

Преплитањем хришћанских догми са световним правом, добијамо својеврсну компилацију која ће обострано регулисати права и обавезе подједнако у духовној, тако и у световној сфери живота. О томе нам говоре конкретни примери: свештеници су били дужни да штите сиромашне и немоћне од насиља. „Ако који епископ, или презвитер, не да што је потребно неком убогом свештенику – да се одлучи; а ако остане и даље немилостив – да се извргне као убица брата свога.“¹⁴⁰ Како се, међутим, број верника увећао, било је неопходно да настану еклизи, нека врста световних заштитника, што је и учињено 76. каноном Картагенског сабора.¹⁴¹ Еклизи су били световна лица, која су, за разлику од епископа, могла преступнике и физички кажњавати. Из Византије је ова институција еклидика трансплантована и у Србију, под називом „М'ст'ници“.¹⁴² Тако, од правобраниоца (заштитника), они постају и судије и казнитељи, заштитници сиромашних, заступаници интереса цркве пред судом,

¹³⁹ Аврамовић–Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Београд, 2006. стр. 164-165.

¹⁴⁰ 59. Апостолско правило

¹⁴¹ М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених*, стр. 12.

¹⁴² М. Петровић, *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, стр. 67-72.

"м'ст'ници же казатели / казнители соуть црковънии" ; „а м'ст'ници су црквени казнители“

(М. Петровић, *Законоправило*, стр. 128.)

они који не дозвољавају угњетавање земљорадника и грађана превисоким порезима, који штите службенике од дрскости архонта, итд.¹⁴³

Једна од битних карактеристика Савиног Законоправила је да оно садржи бројне одредбе управо о заштити социјално угрожених слојева становништва. Већ у четвртој уводној глави велича се хришћанска солидарност и једнакост свих пред свима:

„Јер, не рече Оче мој, бећ Оче наш... те нико нипошто да не брине само о себи, него о ближњем, и нико да нема ништа више од другог: ни богаташ од сиромаша, ни господар од слуге, ни кнез од онога над којим влада, ни цар од војника, ни премудри од неученог, јер свима је подарио једну благородност.“

У 48. глави, где су смештене одредбе Мојсијевог законодавства, преузете из III и V његове књиге, у оквиру заглавља „о суду и о правди“ налазе се норме о заштити сиромашних и „часних домова“.¹⁴⁴ Затим, у 14. глави, у оквиру правила помесног сабора у Сардикији, пише да, ако угрожени „замоле епископа да им помогне“, овај је дужан да лично „приступи к цару и, колико може, моли да им помогне“, или шаље служитеља.¹⁴⁵ „Часни домови“ су збрињавали сиромашне, старе, децу, имали административно и управно особље, покретну и непокретну имовину, коју су стицали завештањем, њихово пословање се обављало под надзором и инструкцијама епископа. Цареви су се трудили да побољшају положај ових институција. Тако, 120. Јустинијанова новела предвиђа да у случају када је дарована имовина под теретом, он се преноси на дародавца и његове наследнике. Ову новелу је за свој номоканон узео и Сава, уврстивши је у 47. главу Законоправила.

Већ поменута 48. глава садржи и заглавља „о поштовању седих старца“ и „о онима који досађују оцу и мајци“. Ове одредбе штите родитеље и старије људе уопште. Деца су обавезна да се старају о својим родитељима како најбоље умеју, а ако их не поштују, предвиђена је за њих смртна казна. *„Ако човек злоставља оца свога и мајку своју да се казни смрћу.“* *„Ко бије оца свога или мајку своју да се погуби.“*¹⁴⁶ У односу на Законоправило, Прохирон је у својој 33. грани чак блажи, и предвиђа само лишавање наследства. *„Ко има сродника: или глува, или нема, или безумна, или суманута, ако се не стара и не управља њиховом имовином – не може да их наследи.“*¹⁴⁷ *„Ако ко подигне руку на своје родитеље, или им нанесе тешке и ружне увреде, или их оклевета за кривице које се не односе на цара и државу, или враџбинама – пошто живи као врач – или отровом, или на други начин покуша да угрози живот својих родитеља, наређујемо да такав буде лишен наследства.“* Евидентно је да је Сава, по тежини, саставио различите одредбе, те за непоштовање неке правне норме предвиђа различите санкције. То је заиста тако. Прохирон, на једној страни, принципијелно садржи нешто строжије санкције, пренете из робовласничког система, за разлику од Законоправила које се темљи на хришћанском учењу о

¹⁴³ Исто, 13-14.

¹⁴⁴ М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених*, стр. 9.

¹⁴⁵ Иловички препис, 104а (наведено према М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити...*)

¹⁴⁶ М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених*, стр. 25.

¹⁴⁷ Иловички препис, 312а, Морачки препис, 551. (наведено према М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити...*)

социјалној правди.¹⁴⁸ Због тога Законоправило није могло да се примењује интегрално, али се Сава ипак одлучио на овакав потез (задржавајући одредбе оба сустава), да би сачувао целовитост Прохирона. У сваком случају, његов законик садржи бројне одредбе о заштити старијих, али и узајамне обавезе родитеља и деце, што се најбоље може видети у 13. и 14. канону осме главе.

Пети и 48. апостолски канон прве главе узимају жену у заштиту. Као једини прави разлог за развод наводи се прељуба.¹⁴⁹ Чак и „*Ако ко има бесну жену, која и окове носи – другу да не узима*“ (34. глава). Сава је, на пример, по питању развода био доста строг, док је, истовремено, у Византији раскид брака био могућ, а разлози за њега су, поред прељубе, обухватили и случајеве развратног понашања жене, побачаја, покушаја убиства супружника, душевне болести, трогодишње импотенције, дуготрајног одсуства супружника, заробљавања.¹⁵⁰ Законоправило се старало и о заробљеницима, изгнаницима и заточеницима, а 48. глава садржи и заглавље „о томе да се не лишава плате сиромаша и сваки најамник који ради“.¹⁵¹ Иако нам је познато, да се хришћанска црква формално противила остатцима робовласништва (робовласничких односа), она, ипак, није позивала на насиље и нагло разбијање ове нехришћанске појаве, већ је захтевала од робова послушност, са циљем да код господара пробуде идеју о давању слободе, указујући да они нису нижа бића.¹⁵² У Прохирону се, на пример, огледају јаки корени робовласничких односа, чак се у трећој глави, 34. гране даје опис шта заправо робовање представља:

„Робовање је установљење незнабожачког закона, по којем се неко потчињава господару другог насупрот закону природе, јер природа је све учинила слободним, а замисао о ратовима је донела робовање, пошто ратни закон налаже да побеђени у рату робују онима који су их победили.“

Хришћанска црква је покушала, донекле, да ублажи строгост робовласничког система, па је, примера ради, свештенство од цара тражило заштиту за оне робове који би побегли у цркву. О томе се детаљно говори и у 40. глави Законоправила („...о робовима који прибегавају у цркву“). Ту Сава цитира Аристина који каже: „*за ослобођење робова који бивају у црквама, да се замоли од цара.*“¹⁵³ Овде Аристин није дао коментар, те се Сава послужио Зонариним: „*Робови, прибегавајући црквама због неких дела – узрока, добијаху слободу; то су епископи сматрали да је правично, а господари су покушавали да их поново привуку на робовање, зато и изволише оци да о томе потсете цара*“¹⁵⁴ Ово је још један очигледан пример Савиног ангажовања у креирању Законоправила, где се јасно може видети како су грчки транспланти слагани и како је ово дело, са још много сличних примера, постепено попримало јердинствену форму, коју не можемо наћи ни у једном другом правном извору. Место у овом законнику је нашла и 35. новела цара Алексија Комнина, која

¹⁴⁸ М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених*, стр. 4.

¹⁴⁹ Исто, стр. 33.

¹⁵⁰ Аврамовић – Станимировић, *Упоредна правна традиција*, стр. 163.

¹⁵¹ Иловички препис, 250б (наведено према М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити...*)

¹⁵² М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених*, стр. 60.

¹⁵³ Иловички препис, 126б-127а; Морачки препис, 243. (наведено према М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити...*)

¹⁵⁴ М. Петровић, *Крмчија светог Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених*, стр. 64.

прописује да робови нису више ствар, достојни су слободе и њихов брак, треба у целости да се изједначи са браком слободних. Она представља својеврсни тријумф хришћанског морала над робовласничким нормама старог римског права. Очигледно да је Сава, по узору на своје грчке претходнике, у свој номоканон унео бројне одредбе о заштити сиромашних, обесправљених и уопште социјално угрожених слојева. Његова „књига“ је представљала зборник закона „божанског“ права, испуњена хришћанским моралом и етиком. Како су сви пред богом били једнаки, тако су и овоземаљски (световни) закони, требали да поштују и чувају ту једнакост „и нико да нема ништа више од другог,... јер свима је (Бог –примедба П.З.) подарио једну благородност.“

О ТЕОРИЈИ СИМФОНИЈЕ

Као што је више пута изречено, Сава је овим закоником поставио правне темеље српској средњевековној држави. Важно је, зато, да протумачимо како је он уредио односе између духовне и световне власти у Србији. У оновременој Европи, постојало је више начина како су ти односи уређивани. *Папоцезаризам*, као модел, био је карактеристичан за католичке земље, где је папа, по хијерархији, био изнад владара тих земаља. Папа је често био најмоћнија и најутицајнија личност средњег века, биз које се нису могле доносити важне одлуке ни у световној сфери власти појединих, католичких земаља. Супротно овом, легитимно је било и тумачење да владарева власт потиче од милости божије (*Dei gratiae*). Владар је уздигнут на апостолски ниво, а црква је третирана као државна установа. Овакав однос назива се *цезаропапизам* и карактеристичан је био за Византију до IX века, затим, протестнатске земље и Русију, почев од владавине Петра Великог.

Као настављач Рима, Византија је преузела и његов јавноправни систем, по коме је император неприкосновени господар; све до 375. године он је и врховни свештеник, *Pontificis maximi*, он сазива, председава и управља васељенским саборима на којим се доносе најважније одлуке о вери, а тумачи се и свето писмо.¹⁵⁵ У време иконоборачког покрета, цезаропапизам је био још више изражен, што се најбоље читава у Еклоги. Истовремено, папа је у западној Европи нашао савезнике међу Францима и од тада на Западу отпочиње нагло јачање његовог ауторитета међу хришћанима, где се и намеће као њихов врховни поглавар. Након пораза иконоборца (средином IX века), у Византији долази до слабљења световне власти и стварања неке врсте баланса између државе и цркве, у коме се обе власти допуњују. Патријарх (врховни хришћански поглавар на Истоку) је, као поданик државе, подређен цару, а овај, као верник, патријарху. Овакво сагласје представља трећи начин уређења међусобних односа (између највише духовне и световне власти) и зове се *симфонија* (*symphonia*). Цар сазива, председава и рукује васељенским саборима на којима се раправља о најважнијим верским питањима, од три кандидата које му предлаже црквени сабор бира патријарха, држи проповеди, сузбија јеретике, и т.д. и т.д. Он није више изнад цркве, њен господар, већ се третира као чувар вере. Са друге стране, црквена имања су неприкосновена, црквени суд је самосталан, једино патријарх може тумачити правила светих отаца и саборне

¹⁵⁵ Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд, 1931. стр. 235.

одлуке, свештена лица имају право милосрдне интервенције, штите сиромашне које су гонили великаши или државни органи, и као главно, патријарх је једини могао крунисати цара, могао га је анатемисати, или му забранити улазак у цркву. Цар није имао право црквене поуке и хиротонисања, нити је располагао правима које је имало свештернство, а која су била услов да би постојао цезаропапизам. Важан сет црквених права садржала је Епанагога (после 879. године) Василија I, која је теорију симфоније унела у законе Византинских царева.¹⁵⁶ У Епанагоги се детаљно набрајају дужности цара према држави и цркви, а затим, и задатци патријарха као носиоца духовне власти.

„У држави, састављеној од делова и удова слично људском телу, највећи и најважнији делови су цар и патријарх, јер што је за душу и тело држављана мир и благостање, за царство и архијерејство је истомисљење и сагласност.“¹⁵⁷

Сава је своју кодификацију посветио стварању српске аутокефалне цркве и ставио је у функцију независности своје државе.¹⁵⁸ Определио се за теорију симфоније, која је и изворно, представљала основу схватања православне цркве. У Законоправику није било места за оне текстове који би оспорили овакав поглед по питању државних и црквених односа; одбачени су сви извори у којима се налазио траг „јелинског зла.“¹⁵⁹ У 45. гл. се налази зборник Јована Схоластика, где је обухваћена и 6. Јустинијанова новела која говори о симфонији.

„Највећи дарови Божји међу људима, дати човекољубљем одозго, јесу: свештенство и царство (hierosyne te kai basileia), прво да служи ономе што је божанско, а друго, да управља и да се стара о ономе што је људско. А оба, исходећи из једног истог начела (arches), украшавају људски живот; јер царевима не може бити ништа тако важно као част свештеника који се и за њих саме увек моле Богу. Јер, ако су први у свему непорочни и ако пред Богом буду имали смелости, а други правилно и како доликује почну украшавати предмете им градове (ten paradotheisan aute politeian, тј. државу) и оне који су под њима, постаће некакав пријатан склад све што људском животу дарује добро. А то ће бити, верујемо, ако се сачува надзирање свештених правила (ton hieron kanonon) која су апостоли – праведно хваљени и слављени, и очевици Божје Речи (Логоса) – предали, а свети оци очували и казивали.“¹⁶⁰

Као што се из овог Јустинијановог текста може закључити, свештенство и царство су неопходне друштвене категорије; постоје по вољи божијој и стога обе имају суверену власт. Иако имају различита својства, свештенство -

¹⁵⁶ Исто, стр. 236.

¹⁵⁷ М. Петровић, *О Законоправику или Номоканону Светога Саве*, стр. 76.

¹⁵⁸ Димитрије Богдановић, *Крмчија светога Саве, Међународни научни скуп, Сава Немањић-Свети Сава историја и предање*, Београд, 1979. стр. 97.

¹⁵⁹ Д. Богдановић, *Политичка филозофија средњовековне Србије*, Краљево-Београд, 1992. преузето са интернет-сајта

¹⁶⁰ М. Петровић, *О Законоправику или Номоканону Светога Саве*, стр. 79.
Д. Богдановић, *Политичка филозофија средњовековне Србије*

натприродна и божанствена, а царство - природна и људска, оне нису одвојене; извор им је заједнички – воља божија. Раде зарад остварења заједничког циља, а то је добро и срећно друштво. За постизање овог циља неопходно је сагласје мађу њима, које је могуће када се обе категорије потчињавају истим нормама, канонима који су дати од светих апостола и сачувани од светих отаца. У пракси се ова симфонија изражава у узајамној помоћи – молитвом с једне, и влашћу, с друге стране.¹⁶¹ У том смислу, коригована је одредба 7. главе, прве титуле Номоканона у 14 грана: „о томе, да не треба дозволити светини избор јереја“, у: „о томе, да не треба властели или светини да бира епископа и поставља кога хоће“.¹⁶² На овај начин, Сава је у Законоправили још више нагласио складан однос међу духовним и световним титуларима власти.

Номоканон нашег светитеља одбацује и идеју *источног папизма*, која намеће супрематију цариградске цркве, а која није одговарала ни догматском учењу о сабору као највишем органу црквене власти, нити канонском учењу о равноправности поглавара аутокефалних цркава. Овим би био угрожен и положај српске цркве, која је задовољавала основни канонски услов аутокефалије-самостални избор епископа, услед чега би мешање цариградског патријарха било антиканонско. Разумљиво је, да у састав Законоправила нису ушли текстови који би на било који начин реметили диархичку теорију симфоније. За младу српску државу (краљевину) била би поготово опасна идеја источног папизма која би нарушила тек стечену независност, потчињавајући њену цркву, као и државу, Цариграду. Због тога је избачена и *Collectio tripartita VIII* 1¹⁶³ (прва глава VIII наслова номоканона у 14 грана из Колекције трипартита), где се путем фалсификата одредаба Јустинијановог Кодекса доказује првенство цариградског патријарха.

У Савином Законоправили нема места ни за западни фалсификат, Константинову даровницу (*Donatio Constantini*),¹⁶⁴ којом је наводно цар Константин, пребацујући престоницу империје у Константинград, папи Силвестру предао власт над западним делом царевине. Она је коришћена као адут и на истоку, како би ојачала моћ патријарха. Навели смо већ пример, да ју је и Московски патријарх Никон убацио у Штампану крмчију, следећи на тај начин пример неких константинопољских патријарха и канониста (Валсамона и Властара). Могуће је да се Сава није ни служио тумачењина Теодора Валсамона због тога што је овај био истакнути цезаропаписта и присталица источног папизма.¹⁶⁵ Ова теорија није одговарала ни догматском ни канонском учењу о епископату као носиоцу црквене власти, нити политичким приликама у Србији, где царска власт још није постојала. Дакле, избегавани су сви текстови који су на било какав начин ограничавали владара као суверена у свом домену, или цркву у њеној јуриспруденцији.

Сава је у свом делу преузео радове Јована Схоластика (45. глава садржи цео његов зборник у 87 глава), Јована Златоустог, Атанасија Великог (30. и 31. глава), који су се залагали за самосталност цркве и доследно спровођење теорије симфоније. Прихвата Прохирон, а не иконоборачку и омрзлу Еклогу. Између ових законика нема значајнијих разлика. Ипак, изгледа да Еклога није прихваћена највише због њеног творца, Лава III, који је као иконоборац Сави,

¹⁶¹ Д. Богдановић, *Политичка филозофија средњовековне Србије*

¹⁶² М. Петровић, *О Законоправили или Номоканону Светога Саве*, стр. 80.

¹⁶³ Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, стр. 97.

¹⁶⁴ Исто

¹⁶⁵ Д. Богдановић, *Политичка филозофија средњовековне Србије*

образованом на Атосу, био неомиљен, као и због цезаропапистичког карактера њеног предговора. У састав Законоправила нису ушла ни правна тумачења Димитрија Хоматијана, великог поборника царске доминације у цркви.

Није било места ни за чланак, можда Фотијев, против оних који говоре да је Римски престо први, јер се у њему, супротно канонима и историји, говори да Рим никада није уживао чак ни првенство части, као ни грчки текст о цариградском престолу, са истим тезама. Нема ни места ни за Епанагогу која, под маском теорије симфоније, вешто штити источни папизам.¹⁶⁶

Тако је, захваљујући Сави, у Србију трансплантована теорија симфоније, за чије је остварење била неопходна супрематија канонског права. Основна идеја је била да је цар царева - закон. Захваљујући Сави, сви наредни архиепископи и патријарси су имали велики ауторитет. Свештеници су вршили моралну поуку и били су природни, од бога постављени саветници владару. У Србији је краљ бдио над законом, који је по тадашњем схватању дат од бога, универзалан и вечан. Црква је та која не дозвољава да владарева власт прерасте у тиранију. Власт мора да буде правична, мора да се стара о свим људима, да штити слабе и сиромашне. „Јер старешине нису страх за добра дела него за зла. Хоћеш ли пак да се не бојиш власти? Чини добро и имаћеш похвалу од ње.“¹⁶⁷

Пажљива и стручна анализа Савиног Законоправила открива његову дубоку политичку филозофију, која је уграђена у саме темеље српске средњовековне државе. Поред правног, овај зборник има и изузетан друштвено-политички значај. Савина мисао водиља била је да, својим делом утре пут ка аутокефалности српске цркве, у организационом смислу учврсти њене темеље и доведе је у склад, у функционалну везу са независним статусом и самим бићем своје државе, по начелима симфоније. Захваљујући њему, Србија је крајем друге деценије XIII века добила кодекс који је требао да јој послужи као модел за добро уређен правни поредак и утре пут ка изградњи модерне правне државе, у мери у којој су то тадашњи услови и историјске околности дозвољавале.

ЗАКЉУЧАК

За цркву, као и српску средњовековну државу у целини, прворазредан значај припада Савиној кодификацији византијског номоканонског права. Под именом *Номоканон* или *Крмчија светог Саве* (у нас је све присутнији назив *Законоправило*) Сава је превео и у оквиру зборника објединио државне („грађанске“) законе и црквена правила или каноне коришћене у Византији, са тумачењима чувених византијских канониста, која су и сама била својеврсни извор права. Византијске одредбе нису дословно преузете и тек само преведене на српски, већ је Сава извршио пригодан избор и коначну редакцију оних за које је сматрао да се могу примењивати у свакодневном животу српске државе и цркве. Овај зборник представљао је капиталан извор, извор првог реда и правни споменик српског средњовековног црквеног и државног права, а његове правне норме, као најстарији закони у српској држави, представљаће ослонац

¹⁶⁶ Исто.

¹⁶⁷ М. Петровић, *О Законоправилу или Номоканону Светог Саве*, стр. 74.

законодавству каснијих српских владара, укључујући и Законик цара Стефана Душана (*Душанов законик*).

Сава Немањић је годинама сакупљао и преводио грчке законе како би сачинио овај зборник, без кога се једноставно није могло замислити будуће управљање српском црквом чије је осамостаљивање Сава стрпљиво планирао и очекивао. Номоканон је настао као претеча и симбол аутокефалности српске цркве, али истовремено, и њен чувар и правни утемељитељ. Имати аутокефалност цркве без номоканона, у данашње време изгледало би као имати државу без устава. Посебан значај овог зборника је у томе што је он садржао и бројне грађанско-правне норме којима су се уређивали и односи у држави. Претпоставља се да је Сава у Никеју 1219. године донео скоро готов текст, који му је послужио као један од адута за стицање аутокефалности. По повратку из Никеје, Сава је дао да се сачини онолико преписа Законоправила колико је било епископија у Србији, а основни препис (оригинал), Савин протограф „*архиепископских књига*“ чувао се у Жичи. Тамо се налазио вероватно до 1253. године када су Бугари са Куманима похарали тадашњи центар наше духовности и државности. Како ни један од ових рукописа није сачуван, о Савином делу сазнајемо из касније насталих преписа који својим садржајем указују да имају заједничко порекло са основним текстом Савиног Законоправила. Међутим, како је Савино Законоправило настало на византијским правним трансплантима, тако је и оно утицало на номоканоне касније настале у Бугарској, Русији и Румунији, па, у том смислу, можемо говорити и о правним трансплантима самог Савиног дела.

У Србији, после св. Саве, Законоправило ће важити као свети, непроменљиви закон. На њега се касније позивају и Душанов законик и кнез Лазар у својим повељама (1380,1382.), као и други правни акти. Сава је увођење црквено-грађанских византијских закона сматрао, пре свега, питањем вере, па је то учинио са позиција врховног поглавара српске цркве, без ангажовања државних титулара власти - краља и сабора. У време вишевековне турске владавине на овим просторима, Српска православна црква била је најважнији интегративни чинилац у српском народу и носилац духовног континуитета са средњевековном Србијом. Права која је српска црква добила 1557. године (обновом Пећке патријаршије) омогућила су јој да, поред слободе обављања своје делатности, постане и главни стожер духовног, националног, па, можемо рећи, и политичког окупљања и јединства српског народа. Законоправило ће управо представљати једну од важних карика у очувању његове националне свести. То потврђује, између осталог, и чињеница да су за међусобне спорове у тим „смутним“ временима Срби користили управо Савин номоканон. Штампано издање Законоправила коришћено је и у Србији за време Првог устанка, у време када је српски народ почетком XIX века отпочињао борбу за ослобођење од турског јарма и обнову своје државности. А на Законоправило наилазимо и у Српском грађанском закону из 1844. године.

У литератури се доста полемисало о Савином ауторству Законоправила; Низале су се расправе и различите претпоставке да је оно: прерада руског светогорског предлошка, проширена кодификација превода Аристина и Зонаре, или самостална прерада и компилација разних правних зборника, међу њима грчких и руских, коју је наводно извршио Сава користећи се већ постојећим преводима. Тврдња како није имао довољно времена за превод, у време кратког боравка у манастиру Филокали, у Солуну, после стицања аутокефалности, те је зато искористио ранију номоканонску грађу и унео је у своје дело, није

оправдана. Сава је овај посао отпочео знатно раније, по Милашу између 1192-1208. године, док М. Петровић почетну границу везује за 1204. годину, по стицању архимандритског достојанства. Посао око избора и превођења текстова за ту, тако обимну и, по разноврсној грађи из области догматике, црквеноканонског и грађанског права, веома сложену књигу – *Законоправило*, могао је да настави као студенички игуман – архимандрит између 1206. и 1217. године, нарочито у тишини своје поснице, недалеко од манастира Студенице. Израда *Законоправила* на темељима византијских номоканона, и истовремено подизање манастира Жиче, започето 1206. године, као будућег архиепископског седишта у Србији, представљају два синхронизована и вишегодишња посла, који најављују крајњу Савину намеру – оснивање самосталне Српске цркве. За време његовог бављења у манастиру Филокала у Солуну, по повратку у Србију из Никеје, могла је евентуално да се изврши само нека врста дораде или ревизије *Законоправила*, али не и да се овде уради цела књига. Генерално, можемо закључити да је *Законоправило* дуго припремано, паралелно са пословима везаним за аутокефалност српске цркве, да је оно плод великог Савиног труда и да је он, вероватно, у Никеји 1219. године патријарху Манојлу поднео на увид скоро готов препис текста овог зборника. Тешко да би, иначе, васељенски патријарх пристао на осамостаљивање Српске цркве пре него што се увери у постојање номоканонских књига (или књиге) помоћу којих би се нова црква управљала.

Законоправило у свом садржају не познаје нетранспланте, који би се тицали одредаба, решења или установа старог српског права. Сава је сва правила преузео из грчких извора, као божанско право, и није се усудио да их мења. Свакако да би било незамисливо да је српски архиепископ, при уређивању црквене организације у својој земљи, мењао правила апостола, светих отаца, као и светих васељенских и помесних сабора, јер би то у оно време значило богохуљење и скрнављење ових светих канона. Оно што представља Савин лични допринос, јесте избор текстова и њихово компиловање, какво се, поновићемо раније изречену констатацију, не налази у другим номоканонима. Њему су као извори послужили Схоластиков номоканон, Номоканон у 14 грана, Синописис Стефана Ефеског, канонска тумачења Аристина и Зонаре, Мојсијево законодавство, унете су одлуке васељенских и помесних сабора, правила светих отаца, али и комплетан превод Прохирона, као и закони византијских царева (пре свега Јустинијана). У *Законоправилу* није било места за оне грчке изворе који би на било какав начин угрожавали суверенитет Србије и аутокефалност њене цркве, а ту пре свега мислимо на цезаропапистичке и источнопапистичке списе. Његов избор текстова никако не може указивати на присуство нетрансплантата; дакле, *Законоправило* је у целини настало трансплантовањем византијског црквеног и грађанског права. На другој страни, Србија није, попут западноевропских земаља, прошла кроз мукотрпан пут рецепције римског права. Она је у додир са овим правом дошла тек посредно, преко Византије, као наследником старе римске државе. Сава је плански, а не случајно (као што је случај са Српским грађанским закоником из 1844.), пресађивао римско-византијско право. Додуше, у средњем веку законодавна делатност је искључиво припадала цару, па су и српски владари владали помоћу појединачних правних аката – повеља. Номоканони ће зато добро доћи свим православним Словенима, да своје младе државе уреде користећи се рецепцијом римско-византијског права.

Као што је више пута изречено, Сава је овим закоником поставио правне темеље српској средњовековној држави. Важно је, зато, питање како је њиме он уредио односе између духовне и световне власти у Србији. Посвећујући своју кодификацију стварању српске аутокефалне цркве и стављајући је у функцију независности своје државе, Сава се определио за теорију симфоније која наглашава складан однос међу духовним и световним титуларима власти и одбацује супрематију једних над другима. Разумљиво је, да у састав Законоправила нису ушли текстови који би на било који начин реметили диархичку теорију симфоније. Пажљива и стручна анализа Савиног Законоправила открива његову дубоку политичку филозофију, која је уграђена у саме темеље српске средњовековне државе. Поред правног, овај зборник има и изузетан друштвено-политички значај. Савина мисао водиља била је да, својим делом утре пут ка аутокефалности српске цркве, у организационом смислу учврсти њене темеље и доведе је у склад, у функционалну везу са независним статусом и самим бићем своје државе, по начелима симфоније. Захваљујући њему, Србија је крајем друге деценије XIII века добила кодекс који је требао да јој послужи као модел за добро уређен правни поредак и утре пут ка изградњи модерне правне државе, у мери у којој су то тадашњи услови и историјске околности дозвољавале.

На крају, нагласио бих поново да окосницу Савиног дела чини трансплантовање византијског права у правни систем средњовековне Србије (по принципу пресађивања правног система даваоца у правни систем домаћина). Како Сава није правио кодификацију у којој би укрштао српско обичајно право са римско-византијским, већ је све главе преузео из грчких извора, у овом раду није било места компаративним анализама трансплантата и нетрансплантата. Важно је још једном нагласити да је Законоправило један нов номоканон, а не како се раније тумачило, препис руског предлошка, проширена кодификација Аристина и Зонаре, или компилација више ранијих грчких и словенских правних зборника. У њему се налазе, с једне стране, црквено (канонско) право које је настало на основу тумачења светог писма од стране цркве и светих отаца, а с друге, грађанско право које је важило у Византији и које је настало еволуцијом римског права. Сава је ово право прихватио без убацивања елемената српског обичајног права. Он то није ни могао да учини, јер старо српско-словенско право није било погодно за уређивање односа у цркви и држави. У средњем веку се сматрало да је право божанствена и непроменљива појава (*ratio scripta*) коју треба само схватити и применити. Тако и св. Сава, за правно регулисање односа у Србији није стварао нове норме, већ је превасходно преузимао постојеће. Наравно, треба нагласити, да наш архиепископ није дословце преводио грчке изворе. Он је негде преузимао пуна правила, негде их проширивао Аристиновим и Зонариним тумачењима, негде стављао пуна правила уместо тумачења, преузимао скраћена (синоптичка) правила, а понегде остављао правило без тумачења, и све то, ради је потпуно по свом нахођењу. Свети Сава је тиме Законоправилу несумљиво дао јак лични печат, избором и распоредом грчких извора, што се, између осталог, може видети и у прихватању теорије симфоније (*symphonia*), која је до пуног изражаја дошла управо кроз његов избор грађе, поткрепљеним одговарајућим коментарима и објашњенима, што, у крајњој линији, даје јединствен облик овом номоканону.

Савино дело коришћено је и у наредним вековима, у облику преписаних рукописа не само у Србији, већ и другим источнословенским земљама (Бугарској, Румунији, Русији...) Међутим, овако обиман правни извор, који је у

Србији донео потпуно нове нормe, није се могао у целости примењивати. То се, између осталог, тиче и строгих казни сакаћења и смртне казне из Прохирона, које су у средњовековној Србији биле реткост. Са развојем друштвених и економских односа у немањихком периоду, обимно Законоправило било је непрактично. Зато ће Стефан Душан бити приморан да изврши кодификацију коју су чинили Скраћена Синтагма, Јустинијанов закон и Душанов законик, али се није усудио да мења Закон светих отаца. Иако све одредбе Савиног зборника нису биле примењиве, он је и даље имао непроцењив значај. Вековима после Саве поштован је као извор божанског права; ни један владар није се усудђивао да било шта мења у њему, нити доноси прописе који би били са њим у колизији. Представљао је у правном погледу камен темељац српске средњовековне цркве и државе, а и културе у целини. Пресађивањем (рецепцијом) римско-византиског права Србија је постала саставни део европске и хришћанске цивилизације. У духовној сфери, Законоправило се и данас користи у српској цркви, у православним храмовима, као највиши кодекс црквених правила неопходних у исповедању вере, односно, у литургијским службама и богослужбеној делатности.

Обзиром на чињеницу да је професор Вотсон прво издање „Правних транспланта“ објавио 1974. године, изучавајући материјал за овај рад често сам наилазио на коментаре аутора одакле је Сава узимао (пресађивао) номоканонску грађу, а да, притом, ови нису имали представу о поменутој теорији. Поједини аутори су, додуше, своје радове писали и пре Вотсоновог рођења. Чињеница је, дакле, да је пресађивање (рецепција) права термин који је очигледно дуго познат, али је интересантно и то како се раније нико није сетио да се управо у томе може тражити одговор на питање које се тиче развија и мењања права. Заправо, проналажење овако једноставног одговора, главна је заслуга професора Вотсона, а Законоправило је доказ да је он био у праву. Алан Вотсон је исправно уочио да се право развија и мења као последица правних позајмица из других правних система. Право, дакле, не настаје као последица духа народа (Volksgeist), нити светског духа, а не постоји ни некакво непроменљиво, природно право.

На жалост, до скоро је ова „књига“ била „помрачена облаком мудрости српско-словенског језика,“ самим тим, недовољно доступна научној ни широј јавности. У очекивању да ће се ускоро окончати превод Законоправила на савремени српски језик, сигурни смо да ће његово изучавање тиме бити знатно олакшано. Верујемо да ће се тада пред нама отворити једна нова представа о друштву и праву средњовековне Србије, као и о каснијим утицајима овог номоканона широм православног света.

SUMMARY

With the Nemanjić dynasty (1166-1371) begins the rise of Serbian medieval state in the spheres of military, politics, culture and religion. Vast number of monasteries was built, far more than in previous centuries, the country was expanded between three seas, the city life was highly developed and trade, mining and manufacture were flourishing. The name of Serbia and the Nemanjić dynasty became well known and respected, and the ruling family, like in the Byzantine empire, received the status of holy and prosperous, praised and celebrated among the next generations.

Becoming a kingdom (1217) and acquiring religious autonomy (1219) came after huge political efforts of Stefan Nemanja and his sons. To create a lasting foundation to the independent state it was necessary to produce a legal system, to bring regulations for the state and church functioning. In that time only the czar could bring the legal acts and laws, which would fill the gaps in the common law. As the state developed, also the industry developed so the law had to regulate various number of relations. Because of that, with the development of monetary system, Roman law is taken. Serbia in the time of Sava was not a czarish empire, so its ruler could not create code of laws, which would regulate the relations in the state and church. Serbian rulers reign with single legal acts and decrees. In order to overcome this problem and organise legal system, after acquiring religious autonomy, Sava created a "Zakonopravilo". Beside decrees that organised the life of church, there are various norms regarding civilian life, most was taken from "Prohiron". Legal transplants of Roman-Byzantine law became the basics of Serbian medieval law, and Serbia became the part of Christian and European civilisation.

Sava used a "Scholastic's nomokanon", Synopsis of Stefan Efesian, canon interpretations of Aristotle and Zonara, Moses Law, also it consisted of regulations of international and local meetings, rules of the holy fathers, and the complete translation of "Prohiron", and the novel of Byzantine emperors (Justinian's novels are taken the most).

It is important to point out that the "Zakonopravilo", was not only the church, but civil law source as well, among everything using the "Prohiron" and transplant of Roman-Byzantine law, that regulated the civil relations. But the "Zakonopravilo" for the people of that time meant more than normal law, it is a guide for every believer, taking care of every person before it is born, from the conception until death, and in some matters after death, it represents divine law, unchangeable and timeless.

"Zakonopravilo" never ceased to exist, even today it is valid, it was the only law among Serbs during the Turkish occupation. Some of its regulations are also implemented into Dusan's code of law. Also Prota Mateja took some of its regulations for his law, it is mentioned in Serbian civil law. Sava's nomokanon was accepted by Bulgarian and Russian church.

"Zakonopravilo" is inseparably connected with the gaining of religious autonomy. It is highly doubtful that the Constantinopolitan patriarch would have accepted the foundation of independent church, before he saw nomokanon books that would regulate the newly founded church's functioning, and contribute the canonical and dogmatic unity of Orthodox churches. Creation of this nomokanon took a long period, it is highly possible that Sava got the idea when he arrived to Sveta Gora, but for the realisation of this project had to pass many decades. With the help of "Zakonopravilo", religious autonomy was gained, but it also represented a shield to

defend this independence. A nomokanon of this sort could have been brought only by a head of church in order to constitute independent state and church, a undoubtedly it was Sava. "Zakonopravilo" was a completely new compilation of religious and civil regulations, taken from bysantium sources, but completed and reformed by Sava in order to funcion properly in Serbia.

RESÜMEE

Mit der Nemanjic Dynastie (1166-1371) beginnt der Aufschwung des serbischen Staates im Mittelalter in Hinsicht auf das Militär, die Politik, die Kultur und die Geistlichkeit. Es wurden viele Klöster gebaut, weit mehr als in den vorherigen Jahrhunderten, der Staat wurde über drei Meere ausgedehnt, es entwickelten sich das Stadtleben, Lehren, der Bergbau und der Handel. Der Name serbiens und der Namanjic Dynastie wurde bekannt und auch anerkannt, und die herrschende Familie, dem byzantinischen Vorbild nach, bekam das Beiwort als heilig und edel zu gelten, geschätzt und gefeiert von den nachkommenden Generationen.

Die Krönung zum König (1217) und der Gewinn der Autokephalität der Kirche (1219), kamen erst nach großen staatlichen Anstrengungen seitens Stefan Namanja und seinen Söhnen. Um ein starkes Fundament für den unabhängigen Staat zu machen, war es von Nöten eingesetzliches System aufzubauen, Regeln festzusetzen nach denen der Staat und die Kirche geordnet werden. Den damaligen Verständnissen nach, konnte nur ein Kaiser die allgemeinen rechtlichen Akte und Gesetze, die das allgemeine Gesetz vollfüllten, vorbringen. Sowie sich der Staat entwickelte würde sich auch die Wirtschaft entwickeln, und somit müsste das Gesetz viel mehr Beziehungen regeln. Deshalb kommt mit der Waren-Geld Wirtschaft die Rezeption des römischen Rechts. Während St. Sava war Serbien kein Kaisertum, deshalb konnte sein Herrscher auch keine Kodifizierung, mit welcher er die Beziehungen im Staat und der Kirche ordnen würde, vollziehen. Die Herrscher Serbiens herrschten mit Hilfe von einzelnen Rechtsakten und Urkunden.

Um dieses Problem zu überwinden und ein rechtliches System zu organisieren, nach dem Gewinn der Autokephalität, schenkte St. Sava den Serben das Zanonopravilo (Gesetzesrecht). Neben den Bestimmungen die das Leben der zukünftigen Kirche bestimmen, stellt er auch zahlreiche Normen geistlichen Charakters, überwiegend aus dem Prohiron. So sind die rechtlichen Transplante des römisch-byzantinischen Rechts die Grundlage für das serbische, mittelalterliche Recht geworden, und Serbien wurde somit ein Teil der christlichen und europäischen Zivilisation.

St. Sava dienten als Quellen der Nomokanon von Scholastikus, der Nomokanon in 14 Zweigen, die Synopsis von Stefan von Efes, die canner Erläuterungen von Aristina und Zonaris, Moses Recht, die Entscheidungen der Kozile, die Gesetze der heiligen Väter, sowie die komplette Übersetzung des Prohiron und die Novellen byzantinischer Kaiser (vor allem Justinian)

Es ist wichtig zu erwähnen, dass das Zakonopravilo nicht nur eine kirchliche Wahl sondern auch eine geistliche war, vor allem über dem Prohiron (städtisches Recht) wurden stadtrechtliche Beziehungen und das römisch-byzantinische Recht geordnet. Jedoch hatte das Zakonopravilo für die damaligen Leute eine weit größere Bedeutung als einfache Gesetze, es ordnete das Leben jedes Gläubigen noch vor

seiner Geburt bzw. Von seiner Geburt an bis zu seinem Tod, und bei manchen Fragen auch nach dem Tod, es ist das Gottesgesetz, unwiederruflich und einmalig.

Das Zakonopravilo hat niemals aufgehört zu wirken bis heute, es war das einzige Gesetzbuch der Serben während der Osmanen. Ein paar seiner Bestimmungen sehen wir auch im Gesetz von Kaiser Dusan. Auf das Zakonopravilo beruft sich auch prota Mateja in seinem Gesetz, und es wird auch im serbischen Stadtgesetzbuch erwähnt. Der Nomokanon von St. Sava wurde auch von der bulgarischen sowie von der russischen Kirche anerkannt.

Das Zakonopravilo ist unzerreißbar mit der Autokephalität unserer Kirche verbunden. Es ist schwer zu sagen ob der Patriarch aus Konstantinopel der Gründung einer autonomen Kirche zugestimmt hätte, wenn er den Inhalt des Zakonopravilo nicht gesehen hätte, mit dessen Hilfe diese neugegründete Kirche gelenkt wurde. Für die Entstehung dieses Nomokanons war viel Zeit von Nöten, wahrscheinlich kam St. Sava die Idee schon als er in Sveta Gora ankam, jedoch dauerte die Realisation mehrere Jahrzehnte. Mit Hilfe des Zakonopravilo gewann man die Autokephalität der Kirche, jedoch stellt dieser Nomokanon auch den Schild dar mit welchem man die Unabhängigkeit mit der Zeit bewahrte. So ein Nomokanon konnte nur ein unabhängiger Anführer der Kirche für die Gewinnung der Autokephalität der Kirche und die Unabhängigkeit des Staates schreiben und dies war ohne jeden Zweifel St. Sava. Das Zakonopravilo ist eine völlig neue Kompilation kirchlicher und geistlicher Rechte, deren Quelle im Byzantinischen liegt, die aber von St. Sava umformuliert wurden, damit sie in Serbien angewendet werden können.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, С. и Станимировић, В. *Упоредна правна традиција*, Номос, Београд, 2006.
- Благојевић, Милош, Србија у доба *Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства: 1168-1371*, Београд, 1989.
- Богдановић, Димитрије, Крмчија светог Саве, Међународни научни скуп, *Сава Немањић-Свети Сава историја и предање*, САНУ, Београд, 1979.
- Богдановић, Димитрије, *Политичка филозофија средњовековне Србије*, *Sapientia mundi*. књ. 1/(приредио Предраг Р. Драгић Кијук), Краљево:Ибарске новости; Београд: Матица Срба и исељеника Србије, 1992. стр. 131-136. (www.rastko.org.yu)
- Богдановић, Димитрије, *Свети Сава: Сабрани списи*, Просвета-СКЗ, Београд, 1986.
- Вотсон, Алан, *Правни транспланти*, Народна књига, Београд, 2000.
- Гардашевић, Благога, *Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219. године*, Богословље, Београд, 1977.
- Група аутора, *Историја српског народа*, књ. 1-10, СКЗ, Београд, 1994.
- Дучић, Нићифор, *Крмчија Морачка*, Гласник српског ученог друштва, Београд, 1877.
- Кркљуш, Љубомирка, *Правна историја српског народа*, Београд, 2007.
- Милаш, Никодим, *Крмчија Савинска*, Задар, 1884.
- Мошин, Владимир, Правни списи светог Саве, Међународни научни скуп, *Сава Немањић-Свети Сава историја и предање*, САНУ, Београд, 1979.
- Мошин, Владимир, Рецензија за рад: *Како треба изати светосавску крмчију (номоканон са тумачењима)* Сергија Троицког, Часопис Старословенског института Vol. No. 2, Загреб, 1953. (www.hrcak.srce.hr) стр. 57-67.
- Новаковић, Стојан, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд, 1898.
- Острогорски, Георгије, *Византија и Словени*, Просвета, Београд, 1969.
- Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, Просвета, Београд, 1969.

- Петровић, М. Миодраг, Архимандритско достојанство Светога Саве, Међународни научни скуп, *Свети Сава у српској историји и традицији*, САНУ, Београд, 1998.
- Петровић, М. Миодраг, *Законоправило светог Саве*, 1. део, Историјски институт САНУ, Београд, 2005.
- Петровић, М. Миодраг, *Законоправило светог Саве о Мухамедовом учењу*, Београд, 1997.
- Петровић, М. Миодраг, *Извори закона проте Матије Ненадовића*, Историјски часопис, књ. XXVII, Београд, 1980. стр. 111-123.
- Петровић, М. Миодраг, *Крмчија светог Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Народна књига, Београд, 1983.
- Петровић, М. Миодраг, *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, Култура, Београд, 1990.
- Петровић, М. Миодраг, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила–Српског номоканона*, Историјски часопис, књ. XLIX, Београд, 2002. стр. 27-45.
- Петровић, М. Миодраг, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, Дечије новине, Београд, 1986.
- Петровић, М. Миодраг, *Помен богомила – бабуна у Законоправилу светог Саве и „Црква босанска“*, ГП Нови дани, Београд, 1995.
- Петровић, М. Миодраг, *Црквенодржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима*, Историјаски институт САНУ, Зборник радова књ. 13, Београд, 1996, стр. 99-114.
- Соловјев, В. Александар, *Светосавски номоканон и његови преписи*, Братство XXVI, Београд, 1932. стр. 21-43.
- Тарановски, Теодор, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд, 1931.
- Тарнанидис, Јоанис, *Колико је свети Сава као личност могао да утиче на остварење автокефалије Српске цркве*, Међународни научни скуп, *Сава Немањин-Свети Сава историја и предање*, САНУ, Београд, 1979.
- Тахиаос, Антоније-Емил, *Улога светог Саве у оквиру словенске књижевне делатности на Светој гори*, Међународни научни скуп, *Сава Немањин-Свети Сава историја и предање*, САНУ, Београд, 1979.
- Теодосије, *Житија*, приредио Димитрије Богдановић, СКЗ, Београд, 1988

- Троицки, В. Сергије, *Главе светосавског номоканона у хиландарским зборницима*, Београд, 1970.
- Троицки, В. Сергије, *Како треба изати светосавску крмчију (номоканон са тумачењима)*, Споменик САНУ СII, Београд, 1952.
- Троицки, В. Сергије, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, Београд, 1948. стр.119 - 142.
- Ћирковић, Сима, *Срби у средњем веку*, ИДЕА, Београд, 2005.
- Ћоровић, Владимир, *Историја Срба*, БИГЗ, Београд, 1989.
- Ћоровић, Владимир, *Списи светог Саве*, САНУ, Београд-Сремски Карловци, 1928.
- Ферјанчић, Божидар, *Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија, Међународни научни скуп, Сава Немањић-Свети Сава историја и предање*, САНУ, Београд, 1979.
- Ферјанчић, Б. и Максимовић, Љ. *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Међународни научни скуп, Свети Сава у српској историји и традицији*, САНУ, Београд, 1998.
- Щапов, Я. Н. и Белякова, Е. В. *Традиции святого Саввы Сербского на Руси, Међународни научни скуп, Свети Сава у српској историји и традицији*, САНУ, Београд, 1998.